

MÚZEUMI KURÍR

1975. JÚNIUS

17. SZÁM (II. kötet, 7. szám)

MÚZEUMI KURÍR

17.

(II. kötet, 7. szám)

MÚZEUMI KURÍR

A Hajdú-Bihar megyei Múzeumbarátok Köre körlevele.

Megjelenik évente két számban.

Tíz szám alkot egy kötetet, a köteteken belül a számozás folyamatos.

Minden kötethez, azaz tizedik számhoz magyar és angol nyelvű tartalomjegyzék, valamint mutatók járulnak.

Szerkesztő: Dankó Imre.

Szerkesztőség: 4001 Debrecen. Pf.: 61. Déri Múzeum, Déri tér 1.

Debrecen, 1975.

Fejtő kérdések

ÚJVÁRY ZOLTÁN

A népi találás kérdések hosszú időn át kevésbé keltették fel a gyűjtők érdeklődését. Néhány jelentősnek számító közlemény megjelent ugyan a két világháború közötti években, azonban a kezdeti lépések után évtizedekig lényegében alig történt kutatás ebben a témakörben. *Szendrey Zsigmond* még az 1920-as évek elején viszonylag csekély anyagra támaszkodva megkísérelte a találás kérdések csoportosítását, rendszerezését, külön is foglalkozva az ún. talalós mesék külföldi párhuzamaival. Az elméleti fejtegetésekre, az elemző vizsgálatra csak jelentős, a magyar nyelvterület számos pontján gyűjtött anyag nyomán nyílik meg a lehetőség. *Szendrey Zsigmond*, *Berze Nagy János*, *Istvánffy Gyula* jelentősebb anyagközlése után a tudományos analízis szemelött tartásával lényegében csak egy, másfél évtizede fordult a folklóristák figyelme a talalós kérdések felé. A *Dankó Imre* által szerkesztett Múzeumi Körlevélben (Janus Pannonius Múzeum) a talalós kérdések gyűjtésére való felhívással egyidőben *Mándoki László* szorgalmazására bőséges talalós kérdés került publikálásra a baranyai néphagyományból. Számottevő gyűjtést említhetünk az erdélyi területeken, s utalhatunk *Faragó József* tanulmányára az új talalós kérdésekkel kapcsolatban. Az újabb anyagot elemző *Mándoki László* tanulmánya után pár évvel ezelőtt *Voigt Vilmos* vizsgálta meg egy nagyobb közösség (Mezőcsát) talalós kérdéseit, amelyeket rendszerezett, s világosan áttekinthető csoportosításban publikálta. A talalós kérdések csoportosításának, rendszerezésének, funkciójának stb. kérdéseire itt nem térünk ki. A szélesebb körű áttekintéshez, az elemző vizsgálathoz — amint arra a folklórkutatók utalnak — még további gyűjtésre, a magyar és a szomszédos népek hagyományából való anyagra van szükség. A talalós kérdések területi elterjedéséhez, ismeretéhez, a párhuzamokhoz az alábbiakban gömöri példákat mutatok be. A gömöri magyar falvakban az idősebb generáció általában *fejtő kérdés* néven ismeri és nevezi a talalós kérdés fogalma alá tartozó anyagot. A *fejtő kérdés* feladásának kedvelt alkalmá volt a lakodalom. A kérdéseket rendszerint a menyasszony násznagya intézte a vőlegény vőfélyéhez, amikor az a menyasszonyt kikérte. A *fejtő kérdésekre* sor került még a fonóban, tollfosztóban, kukoricafosztáskor, s általában a szobai társas összejövetelek alkalmával. A következő *fejtő kérdéseket* 1973-ban »mellékesként«¹ jegyeztem le. Úgy tűnik, hogy szisztematikus gyűjtéssel rendkívül bőséges anyag kerülne felszínre a gömöri magyar néphagyományból.

1. Vizen megyen, nem csobog.
Nádon megyen, nem susog.
Eső éri, nem ázik.
Ha fagy éri, nem fázik.
(*Árnyék*)

Felelős kiadó: Dr. Dankó Imre

Készült 1000 példányban — Kiad. Főig. eng. sz.: 48211/1975.

75. 6., 2991 — Somogy megyei Nyomdaipari Vállalat, Kaposvár

Felelős vezető: Farkas Béla igazgató

2. Úton megyen, úton szalad,
Hol lassan megy, hol meg szalad.
Füle négy, szeme négy,
Körme pedig huszonnégy.
(*A ló és a huszár*)
3. Ha egy harang megkondul,
Ezer madár elindul,
Egy közülük megsántul,
Mind az ezer elájul.
(*Szövöszték*)
4. Vas a feje, fa a lába,
Táncol az ember markában.
(*Kalapács*)
5. Nincsen nála ritkább madár,
Mint amikor fehérben jár.
Egy anyának volt postása,
Pajzson viselt a képmása,
De mióta meghalt Mátyás,
A tanyája csak a szántás.
(*Holló*)
6. Fehér mezőben fekete barázda,
Ember hajtogatja, tollal szántogatja.
(*Papir, toll*)
7. Vékony, hosszú, nagy, magos,
A teteje meg kupakos.
(*Mák*)
8. Ha tesznek hozzá, kisebb lesz,
Ha vesznek el belőle, nagyobb lesz.
(*Gödör*)
9. Nincsen lába, mégis áll,
Éjjel, nappal mindig jár.
Szüntelen az időt méri,
Minden percét számon kéri.
Az éjt, napot összeadja,
És huszonnégy részre szabja.
(*Óra*)
10. Kerek, de nem alma.
Piros, de nem rózsza.
Rétes, de nem béles,
Kóstoltam, nem édes.
(*Hagyma*)
11. Elöl megyen fényecske,
Utána megy fehérke,
Megvan a farka kötve.
(*Tű, cérna*)
12. Hasam a hasadon,
Tököm a lyukadon.
Száradjon el a tököm,
Ha beléd nem lököm.
(*Ember, hordó, töklöpő*)
13. Nagyanyó szátyója,
Szörös szuttyogója,
Rá-rá reccsentője,
Beledöfőlöje.
(*Szátyva, szövöszték*)
14. Kék mezőben szép arany nyáj legelész,
Mellettük egy fényes pásztor heverész.
(*Ég, hold, csillagok*)
15. Folt hátán folt,
Tüben sohsem volt.
(*Káposzta*)
16. Kiált az egy lábú a két lábúnak:
Gyere ki két lábú, mert megesz a négy lábú.
(*Káposzta, ember, kecske*)
17. Az apja még meg sem született,
A fia már a háztetején nyargal.
(*Tűz és a füst*)
18. Nagyanyó szétterpeszkedik,
Nagyapó beleereszkedik.
(*A kút és a gémje*)
19. Egy lyukon bebújtál,
Kettőn meg kibújtál,
Mégis benne maradtál.
(*Nadrág*)
20. Egy lyukon bemegy, kettőn kimegy,
Azt hiszi, hogy kint van és akkor van benne.
(*Nadrág*)
21. Kerek kövön állok,
Kerek lyukon nézek,
Hét éves holtban
Hét elvent látok.
(*Koponyában fészkelő 7 kis madárfióka*)
22. Van egy fa, annak tizenkét ága, minden ágon négy
fészek, minden fészekben hét fióka.
(*Eszendő, hónapok, napok*)
23. Zöld mezőben fekete ló piros szénát eszik.
(*Görögdinnye*)
24. Vasmezőben vasló vasszekeret húz.
(*Vasút, mozdony, vagon*)

25. Nekem is van, neked is van, még a kisbírónak is van.
(*Árnyék*)
26. Az enyém, mégis mások használják.
(*A nevem*)
27. Ha felveszik, sir, ha leteszik, sir.
(*Lánc*)
28. Fekete nadrág elején veres jár ki.
(*Kemence*)
29. Piros sapkás vitéz féllában füttyörész.
(*Szamóca*)
30. Hold leejti, nap felkapja.
(*Harmat*)
31. Egy kalap alatt ezren is laknak.
(*Mák*)
32. Mi a 3 B., a 3 É., a 3 F.?
(*Bor, búza, békesség.
Ész, erő, egészség.
Friss, fiatal feleség*)
33. Mi az a magyar ételben, ami három színből van?
(*Görögdinnye*)
34. Minek jöttek? (A násznagy kérdi a vőfélytől.)
(*Az ajtónak*)
35. Mi fejében jöttek?
(*A csizma v. cipő fejében*)
36. Melyik nemzetiség az, amelyikből nincs disznópásztor?
(*A zsidó*)
37. Melyik úton indultak? (A násznagy kérdése.)
(*A boldogság útján*)
38. Mi nélkül szűkölt Krisztus Jézus?
(*Saru nélkül*)
39. Mivel lehet a sóból a pondrót kiirtani?
(*Szűzlánytejjel. — Mert ez sincs, meg a sóban sincs pondró*)
40. Miért nem hal a cigány a vízben?
(*Mert a cigány a vízben is cigány*)
41. Miért hívják nálunk a szelet szellőnek?
(*Nálunk a Laci bácsi lovát nevezik Szellőnek a szelet meg nem hívják, hanem, akit téiben szemközt ér, arra mondják, hogy a szegényt a szél is szembe fújja*)
42. Miért hívják a legyet légynek?
(*Noé a bárkájából ki akarta hajtani ezt a kis állatot, de nem tudta. Akkor mondta neki, hogy ha nem akarsz kimenni, hát — légy*)
43. Miért hívják a furikot furikának?
(*Nálunk a furikot nem hívják, hanem tolják*)
44. Miért van a kártorbőjt?
(*A kántorbőjt azért van, mert azon a napokon akasztgatták fel a 13 aradi vértanút. Tehát azokon a napokon imádkozunk, hogy jó papáink legyenek*)
45. Miért adta Krisztus Urunk a mennyország kulcsát Szent Péternek, miért nem adta Szent Jánosnak?
(*Azért, mert Szent János igen kemény szívű volt, ő a mennyországba csakis olyan szent életűeket akart eresztani, mint ő volt. Tehát ezért mondta Krisztus Urunk, hogy János, te igen kemény szívű ember vagy és te nem akard a bűnös embereknek a bűnét megbocsájtani. Péter engedelmes szívű, ő megbocsájt és beenged a mennyországba*)
46. Az Úr Isten, amikor kiadta a tízparancsolatot két kőtáblára írva, miért volt az egyiken három parancsolat, a másikon meg hét?
(*Hát azért, hogy a három parancsolatban az Istennek szolgáljunk, a hétben meg az embereknek*)
47. Mikor sem ég, sem föld nem volt, a szuhei kenderföld hol volt?
(*Az Isten markában*)
48. Mikor volt két testben egy lélek?
(*Amikor Jónás a cethalban volt*)
49. Mikor volt a világnak a negyedrésze meghalva?
(*Akkor, amikor Káin megölte öccsét*)
50. Mikor fél a nyul?
(*Amikor kettévágják*)
51. Mikor nyúl a nyúl?
(*Amikor az enivalóért nyúl*)
52. Meddig megy a fába befelé a fűrész?
(*A középig, mert onnan kifelé megy*)
53. Meddig szalad a nyul befelé az erdőben?
(*A feléig, mert onnan kifelé szalad*)
54. Milyen ló repül?
(*A holló*)
55. Milyen lóval vasalnak?
(*A vasalóval*)

56. Milyen ló eszik tüzet?
(A vasaló)
57. Milyen ló leng az ablakban?
(A zászló)
58. Milyen kő van legtöbb a vízben?
(Vizes)
59. Milyen várban nincsenek katonák?
(A lekvárban)
60. Milyen fa a legmagasabb?
(Az eperfa)
61. Milyen fa nélkül nincsen erdő?
(Szélső fa)
62. A bacso gazda fekete juha kettőt ellett, az egyik jerke, a másik kos. Melyik jött ki előre?
(Egyik se, mert mind a kettő hátul jött ki)
63. A menyasszony hat libáját hogy hajtaná hét felé?
(A pogonyipusztai állomástól Hét községbe)
64. Hol nem volt még Jézus Krisztus?
(Az utolsó itéleten)
65. Hol van a föld közepe?
(Mindenkinek ott, ahol áll)
66. Hol jön fel a nap?
(Mindenkinek ott, ahol lakik. Nekem Vályban, doktor úrnak Debrecenben)

A fejtő kérdések gyűjtőpontjai: Hét (1—15, 19, 22—27, 29—31, 40, 50—61), Zádorfalva (16—18), Szentkirály (20—21, 28, 39), Felsővály (32—37, 63—66), Várhosszúrét (38, 44—46, 48—49, 64), Lévárt (41—43), Deresk (41—43), Alsószuha (47, 62—63). Az irodalomból I. Szendrey Zsigmond: Találós meséink és külföldi megfelelőink mai fejlődése. Ethn., XXXII. 1921. 69—81.; Szendrey Zsigmond: Népi találos kérdéseink szerkezete. Ethn., XXXIV. 1923. 83—92.; Szendrey Zsigmond: Nagyszalontai gyűjtés. Budapest, 1924. 133—163.; Berze Nagy János: Baranyai magyar néphagyományok, II. Pécs, 1940. 5—33.; Istvánffy Gyula: Palóc népköltési gyűjtemény. Miskolc, 1963. 90—111.; Faragó József: Népköltészetünk mai fejlődése. Új találos kérdések. Igaz Szó, 1955. II. 141—149.; Frankovics György: Lakócsai horvát találos kérdések. Múzeumi Körlevél, Pécs, 1967. I—II. 9—10. sz. 43—48, 1967. III—IV. 11—12. sz. 48—53.; Mándoki László: Találos mese Mohácsról. Múzeumi Körlevél, Pécs, 1967. I—II. 9—10. sz. 42.; Mándoki László: Moldvai magyar találos kérdések. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, XIII. 1968 (Pécs, 1971). 207—211.; Voigt Vilmos: Egy közösség találoskérdései. In: Mezőcsát népi kultúrájából. Mezőcsát, 1971. 200—241.

Néphit-adatok Tiszafüredről

SZILÁGYI MIKLÓS

Az eredményes néprajzi gyűjtés fontos előfeltétele a jó adatközlő kiválasztása. Valamelyes gyakorlat után rájön pl. a gyűjtő, hogy korántsem a legidősebbek a legjobb adatközlők. A kilencven év fölöttiek között viszonylag ritka az ideális »beszélgető« partner. A hallás-zavar és az emlékezet kihagyások rendszerint komoly nehézséget jelent: kérdéseinkre töredekés válaszokat kapunk, a beszélgetést irányító közbeszólásaink hatásalanok maradnak; a kérdezősködés célját és értelmét is nehezen tudjuk megmagyarázni. Nem alulkuhat tehát ki ideális kontaktus gyűjtő és adatközlője között. Ha azonban adatközlőnk — szerencsés véletlen folytán — »rájön« a beszélgetés céljára, és feloldódik apátiája, közbevetett kérdések nélkül is előjöhethet emlékezete legmélyebb rétegeiből a néprajzi szempontból értékes adatok.

Viszonylag könnyebb dolga van a gyűjtőnek, ha nem alkalmi az ismeretség, ha tartósabb kapcsolatban van adatközlőjével. A bizalmat — a kitarukozás alapfeltételét — korábbi kapcsolatuk biztosítja, s csak a konkrét cél megértése okoz gondot.

A legidősebb adatközlőktől származó adatok értékét s a gyűjtés nehézségeit ez alkalommal szükségszerűen végig kellett gondolnom. Az 1958-ban végzett tiszafüredi gyűjtéseimet rendezve kezembe kerültek az akkor 92 éves (a néhány év múlva meghalt) Juhász Jánosnénak a rontókról, a rontásról és a bajelhárításról szóló kerek történetei és töredékes megjegyzései. Figyelemre méltónak és közlésre érdemesnek találtam ezeket az adalékokat, hiszen adatközlőm teljes hittel és nagy indulattal mondta el személyes élményeit, s főleg az ilyen jellegű gyűjtések hiányoznak az Alföld középső részének református lakosságától.

Juhász Jánosné rokonom volt: jól ismertem életét, személyes kapcsolatait. Emiatt a gyűjtés sem volt »szabályos«: közös ismerősökre hivatkozott, ha megnevezte, kinek az apja, nagyapja volt boszorkány. Így tudtam meg pl. régen halott dédnagyanyámtól, hogy boszorkány hírében állott. De a nekem elmondottak korántsem voltak mindennapos történetei; a 60—70 éves emlékek akkor, a beszélgetés közben »aktivizálódtak« tudatában. Környezetének racionális beállítottsága lehetetlenné tette, hogy az ilyen hiedelemtörténetek családi körben előkerüljenek, s a közösségben sem volt talaja aktív boszorkányhitnek. A református és kisparaszti eredetű család ifjabb generációhoz tartozó tagjai ekkor már — jórészt — az iparban, kereskedelemben dolgoztak, a világ változásai iránt élénken érdeklődő, felvilágosult emberek voltak. Hagyományoknak tekinthető paraszti közlésségről pedig kb. az első világháború óta nem beszélhetünk Tiszafüreden. Adatközlőm tehát »élő reliktumként« őrzött valamit a százfadforduló körüli hagyományos paraszti kultúrából.

Az elmondottakhoz hozzátartozik, hogy szinte véletlenül terelődött a szó a boszorkánytörténetekre. A család nem tudott róla, hogy ilyen emlé-

kei is lehetnek Kati nének. Akkortájt — általános tájékozódás szándékával — a gazdálkodás, a táplálkozás, a viselet stb. részletkérdéseit igyekeztem megismerni, de rá kellett jönnöm, hogy idős adatközlőm ilyen kérdésekre nem tud használható adatokat szolgáltatni. Mentő ötleként jutott eszembe — korábban hallottam róla, — hogy Kati néni előtte való nyáron »rostát akart forgatni« a tolvaj kiderítésére. Innen indultunk, s jutottunk el — tulajdonképpen közbekezdés nélkül, mert minden közbekezdés kiközlött, megállította — a hiedelemtörténetekhez. Ezeket az adataimat teszem most közzé, némiképp csoportosítva az ötletszerűen előbukkant »törmelékeket«, s követve az akkori — sajnos nem szószentí — feljegyzések fogalmazását.

(A boszorkány)

1. Az embernek különböző praktikákkal, olykor pusztá megjelenésükkel ártó (esetenként segítséget nyújtó) személyeket *boszorkánynak*, *bábajosnak* neveztek. Férfi és nő, öreg és fiatal egyaránt lehetett boszorkány. Adatközlőm név szerint is megjelölte a boszorkánynak tartott személyeket. Közöttük férj és feleség is szerepelt (azok, akikről korábbi házuakat valamikor a századfordulón megvették), s egyik sógorát szintén boszorkánynak mondta. A bábákat (csak az ő fiatal korában praktizált bábákat) kivétel nélkül boszorkánynak tekintette, s indulatosan beszélt róluk. Történeteit tehát — néhány kivételtől eltekintve — a személyes élmény ereje »hitelesíti«. A boszorkánynak — tette hozzá — nem lehet azonban szemébe mondani, hogy boszorkánynak tartják, mert úgy megrontotta az illetőt, hogy holtáig szerencsétlen maradt.

2. A boszorkányság tudományát seprűvel lehetett átadni. Mikor a boszorkány halálát érezte, odaadta valakinek a seprőt, s aki elvette — tudva annak jeletőségét vagy tájékozatlanul — örökölte a boszorkányságot. Rendszerint a halálos ágyánál tartózkodó közeli rokona vette át a seprőt, de idegen is elvehette. Az új tulajdonos nem tudott megszabadulni a seprőtől: ha kemencébe vetette, hogy élgesse, még a »kemencéből is kiugrott«. A boszorkányok praktikáiban — mint adatközlőnk töredékes emlékeiből kiderül — egyébként is szerepe volt a seprűnek. Ha a boszorkányok összevesztek, seprűvel verekedtek. Ilyenkor ezt kiabálták egymásnak: »Elvetted tülem! Én mentem vóna, te mentél!«

3. Volt olyan boszorkány, amelyik ló képében jelent meg. Ha patkolni akarták, jajgatott: »Ne bántsatok!«, s elszaladt, oda lett.

(Szemmel verés)

4. Volt olyan boszorkány, amelyiknek »ugrált a szeme, mindig pislogott« — erről lehetett megismerni. Dédnagyanyámnak is »hunyorri szeme volt, csúnyán tudott nézni« — mondta adatközlőm. Egy alkalommal éppen akkor ment egy házhoz Ács Borcsa, amikor megszületett a gyerek. Csak ránézett, s azonnal meghalt az újszülött.

Állatot, embert szemmel verte meg az ilyen boszorkány. Tudta, hogy ezzel a képességgel rendelkezik, s vagy ártó céllal használta képességét, vagy próbált ellene védekezni, de nem tehetett semmit ellene. Az »öreg Török« pl. a saját gyermekeit is megrontotta. Csak a legkisebb gyereke nőtt fel, a többi mind meghalt kisgyerek korában, az is csak azért, mert soha nem látta az apját.

5. A szemmel verés képességével rendelkező boszorkányok között olyanok is akadtak, akik értettek az általuk okozott *rontás* elhárításához. Egy alkalommal látogatóba jött hozzájuk egy távoli ismerős. Az idősebb

férfi mikor a kaput kinyitotta, meglátta Kati néni néhány éves kislfiát, s már messziről kiáltott: »vidd el a gyereket!« Nem akarta megrontani, de a gyerek mégis beteg lett. Onnan lehetett megtudni, hogy »rontás van rajta«, ha »zödet zsinált«. Meg is halhatott az ilyen, ha nem füstölték meg. Mikor ez a férfi megtudta, hogy elővigyázatossága ellenére megrontotta a gyereket, a gatyamadzagja egy darabját s egy hajfűrtjét odaadta, és meghagyta: vágjon egy darabot a küszöböl, tegyen hozzá safrányt, s ennek a négyféle szernak a füstjénél füstölje meg a beteg gyereket. A füstölés hatására el is múlt a rontás.

Más alkalommal egy ismeretlen ember ment hozzájuk. Mikor meglátta az udvaron a kiskacsát, így szólt: »zavard el a kacsát!« De akkorra már mindegyik felfordult. Erre azt tanácsolta a rontó, hogy szedje szitába, szedjen pókhálót, s azzal füstölje meg az alélt állatokat. A füstölés hatására »magukhoz is jöttek« a kiskacsák.

(A tehén megrontása és a rontás elhárítása)

6. Egy asszony, aki a vásártér mellett lakott, egy *vászonfazikkal* és egy fakanállal ment a marhavásárba, a tehenek közé. A fazonkban semmi sem volt, a fakanállal mégis kavargatta, s közben ezt mondta: »Hagyk is, szedek is!«. Így vette el a tehenek hasznát. Annyi teje meg tejfelre volt otthon, amennyit akart. Ez az asszony a tanyáról került a községbe — tette hozzá adatközlőm — a tanyasiak nagyon értékelték ezt a tudományt.

7. Olyan boszorkány is akadt, aki levette *alsó ingét*, s ha tehette, azzal törölte meg a más tehenét. A megrontott tehén utána olyan tejet adott, mint a »kik víz«. »Elvitte a hasznát« (vagyis a tej zsíradékát). A boszorkánynak annyi tejfele volt, amennyit akart, el is adott belőle, pedig neki is ugyanolyan tehene volt, mint másnak.

8. Egy asszony minden reggel jó korán, már hajnalban kiment a tehenével a mezőre. Ott leterített egy lepedőt, s azt körüljártatta a tehenél. Annyi teje, vaja volt mindig, amennyi kellett.

9. Volt olyan ember is, aki csak megállt az *ól* ajtajában, s úgy rontotta meg a tehenet. Megverte szemmel.

10. Akinek megrontották a tehenét, s el akarta úzni a rontást, levette *ingvállját*, a küszöbre tette, s ott megverte sujokkal (mosósulyok). A megvert ingvállal megsimogatta a tehenet, s elmúlt a rontás.

11. El lehetett hárítani a rontást, ha a kárvallott éjszaka kiment a temetőbe, s harmatot szedett. *Hamvasban* (fehér vászon lepedő, amit a hataláshoz használtak) hazavitte a harmatot, s megsimogatta vele a tehenet.

(Házassággal kapcsolatos rontások és varázslások)

12. A lány kényszeríteni tudta a legényt, hogy feleségül vegye. Ha úgy tapasztalta, hogy választottja nem akarja feleségül venni, olyan pálinkával itatta meg, amibe a *hónapszámjából* (menstruációs véréből) is kevert. Ha ezt megitta a legény, nem tudta otthagyni. H. E. is a »maga ízéjével« rontotta meg a vőlegényét: el kellett vennie, pedig nem akarta.

13. Ha máshoz ment feleségül a lány, a régi szeretője bosszúból megrontotta. Mikor mentek az esküvőre, borsót szórt elé, s holtáig szerencsétlen lett az illető.

(Gyermekek asszony megrontása és védelme)

14. A gyermekégy asszonyra az ártó szándékú, bosszúálló természetű bábák voltak veszélyesek. Komaasszonyára megharagudott az egyik bába, mert mást hívtak. Hogy megbosszulja a rajta esett sérelmet, »beköpött

az ablakon», s ennek hatására azon az éjszakán »egy tenyérnyi béka« mászott a gyermekágyas asszony hátára. Feljelentették érte a bábát, s ezért — ismét bosszúból — úgy megrontotta az asszonyt, hogy negyven évig volt beteg.

Óvele is előfordult — folytatta — amikor gyermekágyat feküdt, hogy *meggyömösölte* a bábája, mert keveselte a fizetését. Másik éjszaka mécses égetett, s akkor már nem mert bemenni, csak az ajtón zörgetett.

15. Más baba, ha nem fizették meg eléggé, kicserélte a gyereket: »csúnya, öreg, boszorkánygyereket hagyott helyette.« Később — esetleg — visszacserélte az elvitt csecsemőt, csak meg akarta sérteni az anyját.

16. A gyerekágyas asszonyt különös gonddal óvták, igyekeztek távol tartani tőle a boszorkányt:

— ha kést és villát szúrtak a gerendába, nem tudott bemenni a boszorkány;

— ha a seprút a sarokba állították, szintén távol tartotta a boszorkányt a háztól;

— ha a gyerekágyas asszony ágyának sarkába egy fej fokhagymát dugtak, megóvta az asszonyt a rontástól. Egyik ismerősénél történt, hogy a baba (bizonyos Orosz Julcsa) észrevette a fokhagymát, s mérgezően kihajította onnan. A fokhagyma táncolni kezdett a szoba közepén.

17. Mikor megszületett a gyerek, a baba azonnal a szájában kaparászott. Azt akarta megtudni, hogy foggal született-e. Ha fogat talált a gyerekek szájában, azonnal kivette, pedig akinek nem vették ki a fogát, nagy boldogság érte.

18. Annak az asszonynak, aki más gyereket szoptatta, elment a teje.

19. Amelyik szoptatós asszonynak nem volt teje, az »öreg Török« segített rajta: megsimította az asszony mellét és lett teje.

20. Amikor a kisgyermek megszületett, nem volt szabad semmit sem »kiadni a házból« (kölcsonadni), mert meghalt a gyerek.

(*Patkányűzés*)

21. Az »öreg Török« el tudta küldeni a patkányokat. Ha jól megfizették, azokhoz küldte, akikre haragudott. Valamit mondott ilyenkor. Ha elküldte a patkányokat a háztól, úgy mondták: »visszaolvasta«.

(*Rostaforgatás*)

22. A lopás gyanúsítottjára a következő módon bizonyították rá a lopás vádját:

Egy rostába fésűt és szappant tettek, s a rosta kérégbe beleszúrtak egy ollót. Két asszony tartotta az ollót s az azon függő rostát oly módon, hogy a fogantyút mindegyikük az ujjára helyezte. Közben ezt a szöveget mondták:

Szent Péter, Szent Pál, Szent Antal
mondd meg az igazat!
Ki vitte el a tehenemet?
Péter-e? Pál-e? (a gyanúsítottak nevét sorolták)

Ha valóban az vitte el, akire gyanakodtak, a rosta megmozdult.

(*Összegzés*)

Adatközlésem természetesen nem azzal az igénnyel készült, hogy Tiszafüredi századforduló körüli hitvilágának valamelyes teljességre törekvő áttekintését adjam. Egyetlen adatközlő tudásanyagát (s valószínűleg korántsem teljes tudásanyagát) teszem közzé, s ez esetben a hiányok is jellemzőek.

A bevezetőben utaltam a kilencven év fölötti adatközlőkkel folytatott beszélgetés nehézségeire. Ez némiképp magyarázza, hogy csak az emlékezet mélyéről spontán előkerülő adatokat rögzíthettem. További részleteket újabb és újabb kérdéseimre sem kaptam. Vagyis a nyilvánvaló hiányok esetleg nem egy-egy hiedelem ismeretlen voltát jelentik, hanem az emlékezet-kihagyásnak, a gondolkodás restségének következményei.

Azt viszont tisztáfüredi gyűjtési tapasztalataim (és gyermekkori emlékeim) alapján megállapíthatom, hogy az itt közölték a néphit viszonylag archaikus (jóllehet töredékes) szintjét képviselik:

— más adatközlők általánosságban beszéltek boszorkányokról, alig lehet adatokat gyűjteni akvit rontókról (vö. 1. pont), viszont a boszorkányságnak ilyen öröklési módja (2. pont) általánosan ismertnek tekinthető;

— a ló képeben megjelenő boszorkányról (3. pont) ennél részletesebb hiedelem-történetet is ismerek, igaz, kovácsok hagyományaként;

— a szemmel verést (4. pont) mások is számontartják, de az elhárítás módjaira (5. pont) alig emlékeznek;

— a téhenrontással kapcsolatos adatok közül csak a 10. pontban leírt változat a szélesebb körben számontartott;

— a házassági varázslások (12–13. pont) más adatközlőtől alig lehet gyűjteni;

— a baba boszorkány voltát általában emlegetik, de ártó cselekedeteire s a bajelhárítás lehetőségeire nehezen lehet konkrét adatokat szerezni (vö. 14–20. pont);

— a rostaforgatás módját (22. pont) más adatközlőtől nem hallottam.

E hiedelmek egyébként (Pócs Éva: Zagyvarékas néphite című forrásközlő monográfiájának összegző fejezetében elmondottak szerint) »a hiedelemvilág legelevenebben élő részéhez« tartoznak. Tiszafüredben viszont érvényes, amit Pócs Éva a Nagykunságra általánosít: »hűs ember közül ha egytől lehet hiedelem-anyagot gyűjteni. Olyan adatközlő, aki a néphit minden területén egyformán tájékozott lenne, aligha akad. Végső soron ez teszi figyelemre méltóvá — töredékesen, hézagosan is — ezeket az adatokat.

S különösen tanulságos, hogy Juhász Jánosné a néphit adatközlők ritka típusát képviselte. Fenntartás nélkül hitt az elmondottakban: saját életének, környezetének jellemző eseteivel hitelesítette minden mondatát. Hiedelmei azonban felnőtt gyermekei hatására jónéhány évtizede már nem »aktívizálódhattak«, s talán »hite« is csak az újra-felidézéskor tudatosodott ilyen mértékben: magas kora miatt a spontán előtörő fiatalok emlékeket nem kontrollálta a későbbi tapasztalatokkal, mint azt minden más szemlelmei friss néphit-adatözlő meg szokta tenni, s nyilván ő is megtette fiatalabb korában.

CÍMLAPKÉPUNKRÓL

Címlapképünket (linómetset) a Múzeumi Kurir számára készítette Gál Sándor kunszentmiklósi festőművész.

TÖRTÉNELEMTANÍTÁS ÉS MÚZEUMKONFERENCIA DEBRECENBEN

Június 24–26-án a Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Pedagógiai Társaság és a Hajdú-Bihar megyei Múzeumi Szervezet rendezésében országos ankét volt a történelemtanítás és a múzeumok kapcsolatáról. Az ankét résztvevői több múzeumunkat meglátogattak.

BOSNYÁK SÁNDOR

1925-ben »A táltosfiú« megjelenése után Mórícz Zsigmond a »rendkívüli mű hatása alatt állva« kitörő lelkesedéssel írt a táltosfiúról: Oláh Gáborról. Mórícz írása csupa tűz, csupa szenvedély, testvéri készszerítés és bátorítás. A táltosfiúról ír, akit két évtizede ismer és szeret, s akiről a könyv elolvasása után elragadtatva kijelenti, »hogy valóban nagy író.«¹ Oláh Gábor a debreceni cselédek gyermeke, vallomása minden ízében a személyes élmény erejével hat. Apja küzdelmét, hogy a cselédsorból bérkocsissá emelkedjen, a gyermekkorában megismert szokások és hiedelmek közé ágyazza, prózairodalmunkban elsőként ér el a paraszti mítoszvilágig. A folklorista ötven évvel a könyv megjelenése után különös élménnyel és izgalommal olvassa Oláh Gábor könyvét, mert lapról-lapra olyan archaikus hiedelmekre lel, amelyek parasztságunk közt kihalóban vannak. Oláh Gábor könyve a folkloristáknak is kézikönyv, olyan kézikönyv, amelynek írója nem törődött az uralkodó tudományos álláspontokkal, azt írta, ami életének része volt, amit eszébe őseitől hallott, s így sok tekintetben többet s mást ad, mint a korabeli gyűjtemények. Tóth Endre jogosan állapítja meg, hogy Oláh Gábor a »saját emlékeire és a családi szájhagyományra szorított.«² Az a hiedelemanyag, ami Oláh Gábor könyvében található, a Debrecen-környéki parasztság közt nagyrészt ma is él. A könyvben több olyan szokás leírásával is találkozunk, amelyről 1925-ig, a könyv első megjelenéséig a szakirodalomban szó sem esett, s amelyek hitelességét az azóta feljegyzett párhuzamok igazolják.

A paraszti társadalomban a nagycsalád emléke ilyen, vagy olyan szokásokban mindenütt él. A nagycsaládra egyrészt a szigorú munkafelosztás, másrészt a patriarchális rend a jellemző. Az előkelőbb, a jobb oldali férfiaké, a bal oldal a nőké. A templomokban a jobb oldalon ma is a férfiak, bal oldalon a nők állnak. A századfordulói a férj ment jobb oldalt, s feleség bal oldalt. A jobb és a bal rendje Oláh Gábor adata szerint az iskolateremben is érvényesült: »A kis méhkas zúgott már, mikor Ács Zsuzsika belépett, és letopogta a havat cizmáckajáról, a tanító úr parancsa szerint. A homályos terem jobb felében fiúk, bal felében leányok futkározó hada siserehadázott.«³

A sors könyvéről országszerte több adatot jegyeztek fel gyűjtőink. Az emberek sorsát az istenek előre megírják, a sors elrendeltetészerű. A képzett már az akkád mítoszokban is előfordul. Zu, a kialakuló új rend ellen törő orozslánfejű sas elragadja Enlil sorstábláit. A voguloknál a sors könyveit Numi Tarem szobájában külön rekeszekben őrzik. Oláh Gábor azt is sejteti, hogy a sors könyve a csillagos ég: »Csakhogy ez a fiú más csillag alatt született. Ez el van jegyezve a Jó Isten nagy könyvében. Ennek a születését jelek is előzhették volna meg.«⁴ A sors könyvéről a bihari falvakban Oláh Gáborhoz hasonlóan beszélnek. A Köröstarcsaiak: »A sors könyve ahogy meg van írva, az abba leírtakat senki elkerülni

nem tudja, a végzet úgyszólamint be fog következni.« (Bujdosó Sándor 63 é. 1973.) A szentjobbik úgy egészítik ki: »Úgy hallottam, hogy egy szál hajunk se eshetik le az Isten tudta nélkül.« (Lakatos Sándor 79 é. 1971.)

A táltos jegyeiről Oláh Gábor több helyen is ír, könyvéből kikerekedik a Debrecen-környéki táltos alakja. Foggal, s hat ujjal születik, már pár napos korában rendkívüli események történnek vele, s hét esztendő korában eltűnik. Idézem: »Zsuzsika fanatikus képzelődésében untalan vizsgálta a kis fia ujjacskáit: nem hat, vagy hét ujjal született-e világra? Pici szájakcáját is sokszor fölnyitotta, megnézte nincs-e kész fog? Hátha táltosfiúnak született? Azok kész foggal, és hat, vagy hét ujjal érkeznek haza. De nem vett észre semmi különöst. A bábát is faggatta: nincs-e Pistukán valami jel, ami azt mutatná, hogy rendkívüli ember lesz belőle? Köblösné dögöve kacagott: Ha sárkánytejet szopna, ha tűzön füstöltük volna meg, tán meglátna pnteket éjjel a rejtett kincseket. Így, aligha lesz belőle más, mint taligás.«⁵ (»Köblösné, mint valami pogány alurumna, búvóló-bájoló, babonás, rejtelmes hangon lefolytolt ámulattal mormogta: Öcsémasszony... ennek a gyermeknek mind a két kezén hat ujj van. Esküszöm az élő Istenre.«) »Köblösné most már másképpen fogta a csöppéséget, bizonyos tisztelettel kezelte: Táltosfiú ez, galambom! Vigyázní kell, valami bajt ne hozzon a házra.«⁶ (»Hetednap új mennykő csap a házba. Köblösné, mikor éppen a szájakcáját mossa a kis csecsemőnek, nagyot sikolt: Jaj teremő szent Atyám! Ez a gyerek megharapta az ujjamat... Fölpeckelik a táltosfiú száját: hát Urísten, ott a szemfog az nyében.«⁷ »Tótszeginé, a szomszédasszony minden nap átnézett egyszer-kétszer a beteghez, nem kíván-e valamit. Most is, amint halkan belépett a pitvarba, megáll a küszöbön és szokás szerint kérdezi: Mit kíván öcsémasszony? Ekkor történt a csoda. Bakoné aludt, ez az egy szent bizonyos. Ellenben megszólt az ágyon valami csodálatos, különös fiús hang: Bivalytejet adjanak nekem.«⁸ (»Köblösné, ahogy körülfordul, egyszerre csak égbemeredő hajjal látja a következőt: a pólyás csecsemő hirtelen felélnelkedi, úgy, bekötözve, felül az ágyon, és hármat tapsol tenyerecskéjével, egy, kettő, három... azzal, mint a kivágott fácska, végigdől újra a paplanon. Egy paraszti szempillantás alatt történt az egész, Köblösné a tükréből látta, mert éppen a kontyát igazította meg.«) »Tapsaztalt öregasszonyok megnyugtatták a félnelkebbeket: Úgysem sokáig él. Az ilyen táltosfiúkat hét éves korukban el szokta vinni az ördög. Egyszer csak nyomukvész.«⁹ (»Bakó Laci hatodik ujjá visszanőtt, alig lehetett észrevenni.«)¹⁰

A táltos alakját ugyanezekkel a vonásokkal ruházzák fel a nagyléltaiak, nádudvariak, s a téglásiak: »Aki foggal születnek, azt mondják, tudós ember lesz belőlük.« (Pongor Sándor 83 é. Nagyléta. 1973.) »Hat ujját vót, itt vót neki a hatodik kis ujjá, de a bába levágta, így a helye látszott csak.« (Majoros Sándor 54 é. Nádudvar. 1973.) »A táltos eemegy világra, szóval otthagya a szülőházát, mikor a hét évet betölti.« (Nagy Gergely 77 é. Nádudvar 1973.) »Ott van, láttad azt a pici jányt, a Varró jányt, Nagy Rózsának a testvére, az is elment, foggal született. (Nagy Gergelyné 75 é. Nádudvar 1973.) »Ha bemegy az a táltos, ha csak tejet kér és ha azt mondja az az illető, hogy nekem nincs, oszt van neki, hát akkor az olyan egy zivatart csinál, hogy mindent felborogat abban a tanyában.« (Szabó József 91 é. Téglás 1973.) »A táltosok okos emberek voltak, akik jósláltak a királyoknak, a háborúkat előre megjósolták, hogy győznek-e, vagy nem győznek, ezeket nevezték táltosoknak, ezeket a jó-sokat.« (Pongor Sándor 83 é. Nagyléta, 1973.)

A költő a táltosok utóda, feladata a megváltozott világban ugyanaz,

mint hajdan a táltosé volt. A költő, éppúgy, mint a táltos, Isten választotta, látó, feladata a világosság s a sötétség erőinek harcában az égieteket képviselni. »Hazarérés« című versében írja:

»Lelkem selymét becsapja sárral
Útszéli népség, és kacag;
Engem, az isten választottját,
Piszkos hullámok sodranak;
S engem, a látót, csúfol a vak.«¹¹

A nagyléltaiak mondták, hogy a táltosok a háborúkat előre megjósolják, Oláh Gábor is előre jelzi a közelgő földrengést:

»Mikor még örök békét mosolygott a határ:
A távoli földrengést lelke kutatta már.
Ti akkor kacagással mondtátok: A bolond!
Táltos-riadót játszik, s rimmel az égbe ront.«¹²

A Napnak felmutatott gyermekről is az első adatot Oláh könyvében találjuk: »Na csemmasszony, ezt a pötty embert jókedvükben teremtették. Nagyt nőjj, te öklömmi legény! Feltartotta magasra, hogy a besütő nap-sugár sávja éppen testcskéjére essék. Ősi pogány hagyomány kísértett az alacsony gerendás szobában, ahol már egy táltosfiú megszületett.«¹³ A szokás Jókainál,¹⁴ s több faluban úgy él, hogy a gyermeket keresztelés előtt (vagy helyett) a tűz fölé emelik. Az őrségi falvakban,¹⁵ Karakóször-csőkön, Nagyradán, Dömösön, Hódmezővásárhelyen, Alpáron, Rozsályon és Nádudvaron Oláh Gábor leírásához hasonlóan a gyermeket keresztelés előtt a Napnak mutatják fel. A szentjobbik így emlékeznek a szokásra: »A templom előtt felmutatják a jó Atyának, mikor viszik keresztelni, hogy a jó atya vezirelje az útján.« (Lakatos Sándor 79 é. Szentjobb 1971.) Az ősi szokást Tégláson a baptista egyház szertartásai közé emelte: »Mikor megszületik a gyerek, akkor nyóc napot mikor betöti, akkor a prédikátor felveszi a kezébe és az Úr Jézusnak megszenteli, felajánlja. Az égnek emeli arccal, így fogja a kezébe.« (Szabó József 91 é. Téglás 1973.) A debreceni szokáshoz, amelyet Oláh Gábor leírt, a herédi áll legközelebb: »Nálunk az a szokás volt, hogy mikor vitték keresztelőre, mielőtt kiléptek volna az ajtón, s mivel egész kicsi ablakos házak voltak, csak az ajtó nyílásával keletkezett elég fény, arccal az ajtó felé fordították, jobb kézzel megveregették a pólját és akkor kívánták a gyermeknek, hogy élte végéig ilyen világosságban éljen.« (Sneider József 43 é. 1973.) A hegyhátszentpéteriek így beszélnek: »A keresztanya felemeli a gyereket, így fel-emeli a Napnak: Az Isten éltesse, hogy a Napot nyugodva dicsérje.« (Ódor Józsefné 75 é. 1972.) A szokást, amit Oláh Gábor 1925-ben leírt, a magyar nép egymástól távolieső csoportjainál is lejegyezték gyűjtőink, s annak ellenére, hogy ma már (a téglási baptista egyház szertartásán kívül) csak mint emlék él, értékes adata őseink napiszteletének.

A Nap Oláh Gábornál is több, mint egyszerű égitest. »A lebukó Nap égő görögütizében« fenséges arcot lát: »Nyugatra nézve, tűzözönben látta az eget; édes remegéssel valami fenséges arc tekintett onnan le rá... már egyszer, álmaiban fölremlt neki ez a leírhatatlan arc, mikor a megnyílt eget látta, s mikor az a távoli szó zengett felé: Ne zúgolódjál, mert jó gyermeket nevelsz... Enekszólamok röpültek át lelkén; ajka töredezzve suttagta: Nagy az Úr, ki fényes házat építette ott fenn, a számtalan egkeknek fölötte.«¹⁶ Oláh Gábor a Napban Istent, vagy Isten szemét látja, éppúgy, mint a bihari falvak parasztjai. »A Reggel« című versében írja:

»Most gyúl ki az Isten
Gyémánt szeme keleten.«¹⁶

A nagyléltaiak így beszéltek: »A Nap alatt titok nincs, mert az Isten előtt titok nincs, a Nap alatt nincs semmi se.« (Pongor Sándor 83 é. 1973.) A bihari diószegiek adatai: »A Nap az Isten szeme, az mindenesetre, a Nap mindent lát.« (Karaöly Gyula 61 é. 1972.) »A Napnak szeme van, a Holdnak füle van.« (Varga Sándorné 82 é. 1972.) A bihari parasztok, amikor arról beszélnek, hogy a Nap előtt nincs titok, akkor a mediterrán műveltségek Napisteneire emlékeztek, akik mindent látnak, az igazság őrei, a rászorulókat segítők.

Oláh Gábor vallomásaiban kísértekel, láncot csörgető szellemekkel, tűzes vaddisznókkal találkozunk,¹⁷ olvashatunk a Szent Iván éjszakai tűzről,¹⁸ arról a nagyon-nagyon régi hiedelemről, hogy az épülő ház erős lesz, ha embert falaznak bele,¹⁹ amely a köztudatban Déva várához kapcsolódik, s más szokásokról és hiedelmekről.²⁰ A bérkocsis fia, a táltosfiú 1925-ben remekművel lepte meg irodalmunkat. 50 évvel könyve megjelelése után azt is tudjuk, hogy Oláh Gábor a magyar folklórkutatást is kiemertethetetlenül gazdag, minden szavában hiteles, forrásértékű művel ajándékozta meg.

JEGYZETEK

1. M. Zs.: Oláh Gábor. Nyugat. 1925. II. 257–261. l.
2. Tóth Endre: Oláh Gáborról, A táltosfiú ürügyén. A táltosfiú. Bp. 1969. utószava. 501 l.
3. Oláh Gábor: A táltosfiú. Bp. 1963. 13 l. (A továbbiakban is az 1969. évi kiadás adatait idézem.)
4. A táltosfiú. 124 l., Gilgemes. Bp. 1966. 62 l., Munkácsi Bernát: Vogul népköltés gyűjtemény. Bp. 1. 75 l.
5. A táltosfiú. 125. l.
6. Uo. 161. l.
7. Uo. 162. l.
8. Uo. 163. l.
9. Uo. 164. l.
10. Uo. 221. l.
11. Oláh Gábor: Válogatott költeményei. Debrecen. 1957. 60 l.
12. Uo. 139 l.
13. A táltosfiú. 191 l.
14. Jókai Mór: Vallás, őshit, babonák. Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képeben. Bp., 1888. III. k. 308 l.
15. Nadasy László: »A csecsemőt a család legidősebb nőtagja kiviszi az első nap-sütésre. magasra tartja és valamint mond, de ezt már az idősebbek is elfelejtették. A mozdulat megmaradt, sok családban ma is bemutatják az újszülött gyermeket a Napnak.« Valóság, 1971. 10. sz. 61 l. Dömötör Sándor kiskárocsi és nagyrákosi adata: »Időnként felemelték és a világosságra vitték; különösen akkor, ha elrosszult, sirni kezdett. Megmutatták a Napnak – mondják ilyenkor.« D. S. Ország. Bp. 1960. 109 l. Moldova György magyarszombati adata: »Tiszteletes úr, tessék már jönni! Miért olyan sürgős? Mert a keresztelő után még meg kell mutatunk a gyereket a Napnak. Megmutatjuk neki, hogy ismerje meg és ne bántsa.« M. Gy.: Az Ország parasza. Bp. 1974. 204 l. Gellért Károlyné griszentpéter tanár is több faluban legyezte a szokást, e sorok írójának ispánkjában találkozott vele.
16. A táltosfiú. 313. l.
17. O. G. Válogatott versei. 239. l.
18. A táltosfiú. 207. l.
19. Uo. 212. l.
20. Uo. 338. l.
21. 132. l., etc.

A dualizmus-kori magyar munkáséletmód kérdéséhez

DÖMÖTÖR ÁKOS

Az életmód, mint kutatási terület igen bonyolult és összetett jelenség-együttes. Az új társadalmak viszonyainak és gazdaságának talaján gyakran meglepő szívóssággal élnek tovább a rég elavult életformák. Európa országainak tarka képet mutató nemzeti keretei között váratlan élmények részesei lehetünk, ha élettapasztalatunk birtokában és elmélyült vizsgálataink folyamán bepillantunk egy etnikum vagy táji népcsoport magartás-múzeumába, amelyben letűnt kultúrák töredékei őrződtek meg kései virágzásukban.

Nemcsak a parasztság termelési kultúrájában találunk túlélő elemekkel, hanem a nagyipari munkásság életmódjában is jelen vannak olyan inadekvát motívumok, amelyek a gyári termelés előtti (kapitalizmus előtti) korszakra mutatnak. Felismerésüket megnehezíti az a tény, hogy a régebbi életmotívumok az új érték szakadatlan előállítása következtében funkcióváltásokon mennek át. Kétségtelenül bizonyos, hogy fennmaradásukat, működésüket, változástünetüket, az életmód konkrét nemzeti változatát egy meghatározott korszakban, bizonyos társadalmi osztály vonatkozásában a történelmi szempont következetes alkalmazásával érthetjük meg.

A marxista klasszikusok az életmód kérdésével érintőlegesen foglalkoztak, mivel elsősorban nagyon helyesen az osztálytársadalmak viszonyai között folyó termelés emberre gyakorolt hatását vizsgálták.

Engels Frigyes közismert művében meghatározott nemzeti keretekben elemezte az angol városi munkások életviszonyait, amelyek a kapitalizmus korai szakaszában alakultak ki.¹

Lenin a monopolkapitalizmus oroszországi fejlődésével kapcsolatban megállapította a gépi nagyipar szerepét az ipar és a földművelés különválásában, a munkások megváltozott életmódjának formálódásában.²

Kabos Ernő a magyarországi munkáskultúra helyzetének (állapotának) statikus vizsgálatában jelölte ki az életmódkutatás helyét.³

Jelenkorunk magyar szociológusai leíró empirikus vizsgálataik előtt elismerésre méltó kísérleteket tettek az életmód fogalmának meghatározására. A budapesti diákéletmód szerzői az életmódot a »személyiség által viszonylagos autonómiával hierarchikus rendbe szervezett tevékenységstrutúrának« tekintették.⁴ Losonczy Agnes az emberi életmódra alapvetően jellemzőnek tartotta az emberi szükségletek hierarchiáját.⁵ Ferge Suzsanna észrevette az életmódban a tartalom és forma eltolódását egymástól, valamint a forma variabilitását.⁶

A dualizmus korának munkáséletmódjában megmutatkozó általános (emberi) és különös (nemzeti) vonásainak megállapításához szükségesnek tartjuk az életmód fogalmának marxista meghatározását. Véleményünk szerint az életmód a termelésnek az emberben jelen levő formája, amely

mint minden forma tartalmától viszonylag függetlenné válik bizonyos esetekben. Más szóval: az emberi életmód a természeti szükségletek társadalmi oldala.

Lafargue következőképpen különböztette meg a nagyipari munkást a paraszttól: »Az az életmód, melyet a nagyipari munkás folytat, teljesen kivonja őt — még jobban, mint a burzsoát — a természeti környezet befolyása alól... A gépesített műhely munkája olyan szörnyű természeti erőkkel hozza kapcsolatba a bér munkást, melyeket a paraszt nem ismer; ám ezek az erők nem uralkodnak a munkás fölött, a munkás ellenőrzi őket.«⁷

A tapasztalati tények azt bizonyítják a hagyományok néprajzi leírása és elemzése területén, hogy a legmagasabban szerveződött anyag, az emberi agy *dinamikus sztereotípiája* folytatás fejlettebb társadalmi fokon is megmaradnak régebbi életmódelemek, habár töredékesen is. A társadalmi fejlődés dialektikájából adódóan ezek a túlélő, számos funkcióváltáson átment csökevények hátráltatják és elősegítik a haladást.

Attekintésünkből tehát a munkáséletmód tartalmából, a *termelésből* indulunk ki. Az iparosodás folyamatának fejlettebb vázlatos áttekintése szolgálhat alapul a magyarországi munkásság termelési feltételeinek megértéséhez, fejlődéstendenciáinak és nemzeti sajátosságainak felismeréséhez.

Számottevő iparosodásról tulajdonképpen az 1867. évi kiegyezés óta beszélhetünk. Az 1887—1888-as években lefolyt gyárújszírak adatai szerint 938 — legalább 20 munkást foglalkoztatott üzem — működött Magyarországon összesen 90 000 munkással.⁸ 1860—65 között 114, 1865—70 között 280 gyár alakult meg hazánkban. A 280 új gyárnak háromnegyed részét 1867—1870 között alapították.⁹ 1880-ban megközelítőleg 110 000 fő volt a nagyipari munkásság száma.¹⁰

A munkáslétszám a munkanélküliekkel együtt 1890-ben 488 568, 1900-ban 718 872, 1910-ben 978 306 fő. Az imperializmus első világháború előtti időszakában, 1900-tól 1910-ig 36%-kal emelkedett az iparban alkalmazottak létszáma. Megváltozott a magyar ipari munkásság összetétele: 1900-ban a nagyiparban alkalmazottak létszáma az ősszipari munkásság mintegy 44%-át, 1910-ben már 51%-át érte el.¹¹

A magyar munkásosztály tehát *viszonylag későn* alakult ki. A kiegyezésig (1867-ig) a gyarmati függés, továbbá a feudális maradványok gátolták az új osztály számbeli növekedését. A gépi nagyipar munkássága még később, az első világháború előtt nőtt a társadalom meghatározó tényezőjévé.

1900—1910 között létrejöttek a történelmi Magyarország területén az ipari *gócpontok* (pl. Temesvár, Miskolc, Fiume, Szeged, Győr, Debrecen, Pécs, Arad, Kolozsvár, Kassa Nagyvárád), amelyekben 1900-ban 1000—3000 fő között mozgott a nagyipari munkások száma, 1910-ben már 2000—7000 fő között.¹²

Egyéb hazai ipari gócpontnak, bányá-, ill. ipari településnek (mint pl. Újpest, Salgótarján, Tatabánya, Diósgyőr, Resica, Ózd) 3170—6859 fő közt mozgott lakosságának száma az 1910-es években.¹³

Budapest népessége 1873—1913-ig 294 600-ról 931 000 főre emelkedett. A főváros létszám-növekedési ütemével 1870—1910 között Európa fő- és nagyvárosai sorában 11. helyen állt.¹⁴

A nagyipari munkásság létszámának ugrásszerű növekedéséből kitűnik a magyar munkáséletmód egyik alapvető, nemzeti sajátossága: a *nemzedékváltás hiánya*, a *hagyományozódás* szempontjából. A városba áramló, a földművelő társadalommal kapcsolatot tartó, paraszti tömegek körében

a gépi nagyiparnak nem volt ideje tökéletesen szétrombolnia a feudális-patriarhális hagyományokat, mint Angliában¹⁵ vagy Oroszországban.¹⁶

A dualizmus kori magyar *iparszerkezet* kialakulása és fejlődése megvilágítja a hazai munkáséletmód másik sajátosságát. Engels monográfiájában megállapítja, hogy az ipari munkamegosztás Angliában a manufaktúrákban ment végbe.¹⁷ Lenin az oroszországi kuszartárscepek elemzésével kimutatta bennük a tőkés termelés alapjait.¹⁸ Magyarországon az ipari munkamegosztás a *céhes iparon belül* folyt le. Az egyes nagybirtokokon *egyszerű tőkés kooperáció* formájában indult meg a vasgyártás. A védegyélti mozgalom által létrehozott manufaktúrák a dualizmus kora előtt lényegében nem határozták meg a magyar ipar fejlődését és a munkáséletmód országos jellegét.¹⁹

A magyar ipar fejlődése abban is különbözött az angol kezdeti kapitalista történelmi folyamattól, hogy a belső tőkefelhalmozáson alapuló tőkés iparosítás Magyarországon nem a textiliparral, hanem a kiegészítés után az élelmiszeriparral, kiváltságosan a malomiparral kezdődött.²⁰ A magyar iparnak azon ágai fejlődtek leginkább a dualizmus korának első felében, amelyeknek nyersanyagbázisa a hazai mezőgazdaságból gyökerezett, vagy azzal valamilyen kapcsolatban állt. A hagyományos életmód elemek továbbélését a munkásság körében a nemzeti iparstruktúra sajátos alakulása is magyarázza.

A szabad versenyen kapitalizmus idején (1867–1880 között) a *manufaktúra-korszak hiánya* következtében szakmunkások iránt feltűnő nagy kereslet mutatkozott. Osztrák és cseh szakmunkások áramlottak az országba 1867 után.²¹ A magyar munkáséletmód harmadik nemzeti sajátosságának tarthatjuk a dualizmus korában, hogy az *ipari termelés hagyományainak kialakulatlanlansága miatt a külföldi eredetű munkásság az első világháború idejéig megőrizte etnikai szálakkal átszőtt, nemzetiségű különállását.*

A tőkés termelési viszonyok a dualizmus korában a sajátos történelmi fejlődésnek megfelelően alakították ki a születő munkásosztály összetételét.

A parasztbirtokok elaprózódtak, egyre többen áramlottak a vidékről a városokba. Húsz év alatt a lakosság elköltözött eredeti lakóhelyéről. Meggyorsult országunkban a mobilitás. A falvak, kicsiny települések feudális magányukban aludták Csipkerózsika-álmukat, miközben Budapest és a városok ugrásszerűen urbanizálódtak.²² A vidék zárt feudális rendjéből hirtelen kiszakadt bér munkás nem tudott arról holnapra szakítani előzőleg kialakult életformájával.

Az életmód néhány főbb területén (a lakás, a környezet, a család, a táplálkozás, az öltözködés és a szórakozás részleteiben) próbáljuk a hagyományos szerkezetek és elemek mozgását szerföltött vázlatosan bemutatni.

Meg kell jegyeznünk, hogy az ímént felsorolt tématerületek a valóságban szorosan összefüggnek egymással, sőt tulajdonképpen mereven el sem választhatók.

A lakótérrel szembe hat a benne élő család viszonyaira is. A lakásberendezés jellegének kialakulásában döntő a munkás meghatározott csoporthoz való tartozása. Bizonyos mértékben eltért a paraszti származásúak vagy a kisiparos eredetűek lakásberendezése. A képzettség alacsony vagy magas foka módosító tényezőként hatott a lakótérrel szembe belső kialakításában.²³

Az 1880-as évek leírásai a munkások lakásviszonyairól meglehetősen szomorú képet állítanak elénk. Korabeli hivatalos adatok szerint ebben az időben a fővárosban 30 000 ember lakott pincékben. A magas lakbér leginkább az alacsony fizetésű munkásokat sújtotta.²⁴ Természetesen ilyen

körülmények között a városokba áramló munkástömegek nagy része sem munkaerejét, sem monogám családvizonyait nem tudta újratermelni.

Az 1881. évi népszámlálás szerint az összeszámolt 224 000 férfi, aki *túl népes* lakásban élt, zömében munkás volt.²⁵ A *szükség-lakásokban* deszkamelvényre szalmát hintettek, és ott többen aludtak.²⁶

A munkaeóru magasabb szinten és folyamatosan való előállításának biztosítása érdekében néhány gyár kapitalista vezetői üzemek közelében *»munkásházak«*-nak nevezett bérkasznáryakat létesítettek. Így jött létre pl. a Magyar Állami Gépgyárak munkástelepe, a Duna-gőzhajózási Társulat óbudai telepe, a Fegyvergyár, a Ganz-gyár, a Hungária-téglagyár Rt., Guttman Izáák téglagyárának munkásházai.²⁷

Az 1885. évi szabályrendelet nyolc lakástípust sorolt fel: *családiházak, munkásházak, kisebb lakásból álló bérházak* (egy-két szobás lakások), a *»közhasznú vállalatok«* által létesített *egy-két szobás lakások, menhelyek, tömeges éjjeli szállók, túl tömött lakások és pincelakások* fajtáját.²⁸

Ha a dualizmus korában legerjedtebb lakástípusnak, a szoba-konyhás lakásnak az eredetét, történeti gyökereit meg akarjuk találni, röviden utalunk kell a korabeli magyar parasztház fejlődésére.

Ebben az időben a parasztság körében használt egytűzelős (egysejtű) házat kezdte kiszorítani az új háztípus: a kéttűzelős vagy kemencés-tűzhelyes (kétsejtű) ház. Ennek a háztípusnak a kétosztályúságát az alkalmazott tűzelős száma határozta meg.²⁹ A közép-magyar vagy alföldi ház egyesítette magában a szláv és a német típusok vonásait.³⁰

Lényegében a dualizmus korának magyar egyszoba-konyhás munkáslakása megegyezett a kétséjtű parasztházzal, ha eltekintünk a kamra vagy az udvaron lévő, gazdálkodáshoz szükséges melléképületek hiányától, bár a gyári kolóniákon a munkáslakásokhoz *szufnit* (fáskamrát) ragasztottak. Ez a felismerés pedig azt jelenti, hogy a *századforduló tájékán a magyarországi munkás életmódja a hagyományos parasztház szerkezetéhez hasonló lakástípusban bontakozott ki.*

Tulajdonképpen az emeletes munkáslakótelepekben, a bérkasznáryakban az egykori paraszti szoba-konyhás ház gyűlt halomba vertikális és horizontális irányban. A paraszti ház ebben a halmozásban elvesztette kamararészeit. A városi szolgáltatások kiépülésével a paraszti kamra, füsttől távolosi funkcióját az üzlethálózat szívtá magába.

Az egyszerű háztípus monoton garmadája minőségi változást eredményezett: az utca folytatásaként megjelent a bérkasznáryak munkáslakásai előtt a *folyosó*. Az utcarendszer hajsziálere a családok közötti hirközlés csatornájává duzzadt: szervezte és közösséggé tette a munkás városi életmódját, amelyben a feudális természeti gazdálkodás emléke még elkülönülésre készítette az egyént.

A munkáslakások fejlődése függött az ipari központ gazdasági fejlődésének ütemétől és történelmétől.³¹ *Mivel Budapest fejlődése jóval gyorsabb volt, mint a vidéki városoké, a munkáséletmód jellemzői a lakásviszonyok területén is legjobban a fővárosban ugrottak ki az urbanizáció hatására a tájak erős mezőgazdasági jellegével szemben.*

A vidéki városok (Szeged, Szabadka, Debrecen, Pozsony, Temesvár, Kecskemét, Nagyvárad és Arad) népessége összesen 350 000-ról 650 000-re, vagyis évenként átlag 2⁰/₁₀-kal növekedett. Ez alatta marad Budapest évenkénti 5,4⁰/₁₀-kal való növekedésének.³²

A munkásvándorlás során a vidéki városok közvetítő szerepet játszottak a fővárosba áramló tömegek számára, hiszen az elmaradt, provinciális infrastruktúra sarkallta a képzett szakmunkásokat az előnyös munkahely felkeresésére.³³

A lakóhelyet természetesen nem szabad a településtől elszakítva vizsgálni. A települési pontok típusának és jellegének áttekintése, keletkezés-története, földrajzi helyzetükből következő fejlődési sajátossága, a település történeti alakulásának és társadalmi szerkezetének összevetése útján lehet meghatározni azokat a tényezőket, amelyek a munkáslakás típusának kialakulására hatottak.³⁴ Minthogy egy nagy gyár a dualizmus korában is meghatározta az ipari település arculatát,³⁵ hazai üzemtörténeti monográfiáink igéretes kezdetet és biztos alapot nyújthatnak a helytörténeti változatos országos összefoglalásához a munkáséletmód táji különbségeinek és egyezéseinek megállapítása végett.³⁶

Pl. a Bécsi úti téglagyár lakótelepe úgy keletkezett Óbudán, hogy a hitni-nek nevezett, elhagyott téglaszáritók egy részét fallal vették körül, és ebben szoba-konyhás kolonialis lakásokat alakítottak ki. Az épületek padlására oldalt falépcső vezetett fel: ezen másztak fel tömegszállásukra a legények. A *proletár lakások sorát eleve a téglagyár határolta meg.*

Mindenestre Budapesten figyelhető meg a századforduló idején legvilágosabban, hogy a telekárak növekedése miatt kiszorult a Belvárosból a szegény nép, és a *faluveg* a peremkerületekben találta meg helyét a városiasodás sodrában.

A származásában heterogén, hagyományaitban kialakulatlan magyar munkássztylus tagjainak *családviszonyai* sajátos, a nyugat-európai társadalmi fejlődéstől eltérő körülmények között alakultak ki.

Bizonyos tények arra engednek következtetni, hogy a dualizmus korának hazai fejlődésében olyan tényezők is hatottak, amelyek megvédtek a feudális-paraszt monogám családot a tökéletes széttroncsolástól.

A női munka Magyarországon ebben a korszakban viszonylag kevésbé terjedt el. 1898-ban 89 958 munkás közül csupán 22 994 volt nő hazánkban.³⁷ Ennek megfelelően a feleség általában megmaradt eredeti otthoni funkciójában.

A gyermekmunka sem vált olyan általánossá, mint Nyugaton. 1885-ben 354 000 munkásból 12 000 fő volt 16 éven aluli.³⁸

Csupán a férj (vagy az apa) helyzete alakulhatott úgy a családtagok közül, hogy munkaerejét áruba bocsáthassa. A családfenntartó munkaerejének ellenértékéből magát és családját termelte újjá. A feleség (anya) házimunkájával a munkaerő újratermelésének feltételeit biztosította. A férj kizárólagos helye a munkaerő ura eladásában egy ideig konzerválhatta a *család* feudális-patriarchális jellegét.

A szolgáltatói parajletlenség és a munkabérek alacsony szintje miatt a paraszti jellegű háziipari tevékenység volt divatban.

A dualizmus korában a városi központokban *csökkent a szaporodás*. Budapesten a szegény lakosságú kerületekben (a X., III., IX. és a VIII. kerületben) mutatkozott legmagasabbnak a gyermekhalálozási arányszám.³⁹ A monogám munkáscsaládok dinamikus elemei gyengültek, csökkent az ipari dolgozók biológiai újratermelődése.

A munkásférfiak életkora 36 év, a nők 29 év volt átlagosan az imperializmus első világháború előtti időszakában Magyarországon,⁴⁰ tehát a *hagyományozódás organikus rendje gyökeresen megváltozott az átlag-életkor csökkenésével.*

A szoba-konyhás lakás használatából következtethetünk a dualizmus-kori munkás családviszonyaira.

A konyhában tevékenykedő (gyakran paraszt származású) asszony leginkább itt őrizte meg a falusi hagyomány életmódeleit. A szoba rendszerint a városi igényeket hordozó férj lakóterülete lett. A konyha

és a szoba funkcionális különbsége a nemek szerinti otthoni munkamegosztás alapját jelentette.

A polgári lakások terjedelmes előszobái a dolgozó osztályok tagjaitól való elkülönülést is szolgálták. A munkáslakás konyhája a bérkaszárnnyában közvetlenül a folyosóra, másutt pedig az utcára nyílt. A látogató rögtön a munkáslakás konyhájában találta magát, ha benyitott az ajtón.

A konyhában fogyasztották az ebédet a munkáscsalád tagjai. Az étkezés rendjét még a patriarchális szertartásosság jellemezte. Mindenkinke (a családfőnek, az asszonynak, a gyerekeknek) meghatározott helye volt az asztalnál. A munkássasszony gyakran hagyománytisztelőtől nem ült az asztalhoz. Először a családfő merített az asztal közepére tett edényből, majd szintén elsőnek a következő fogásból. A gyerekek közül a gyorsabak részesültek a kérésre adott ráadásban, ha a családfő hagyott valamit a feltálatl ételből.

A feltálatl ételből a gyerekek kor szerint (előbb az idősek, utána a fiatalok) vehettek.

A falusi hagyomány értelmében a parasztasszony férjének ki szokta vinni az enniavolt déltájban a mezőre. A proletáraszony a dualizmus korában egyrészt a gyárhoz hordta férje számára az ebédet. (Új szokás-ként jelentkezett, hogy hét végén, fizetés napján a munkássasszony a gyárkapuhoz tömörültek, és férjeiktől »elszedték« a fizetést. A fizetéssel igekeztek minél előbb kijutni az amúgyis túlzásfolt piacra.)

A munkásrészt hazajárt ebédelni, ha lakóhelye nem esett messze a gyártól. A korabeli munkaidő hosszú déli szünete ehhez az étkezési szokáshoz igazodott esetenként.

Az ebédelés kétfajta módjában a vállalt gyári munka dualizmus kori megítélésének kettőssége fejeződött ki: Az ebéd kivételének paraszti folytonossága kizárta az együttes hagyományos szertartásának gyakorlatát. A gyári munka új minőségének elismerését jelentő hazatérés, mint városi életmótvium, lehetőséget nyújtott az étkezés feudális-patriarchális, szertartásos formáinak alkalmazására a munkaerő újratermelésének dialektikus folyamatában.

A munkássasszony helyzete lényegesen könnyebb volt, mint a parasztasszony sorsa, amely a nagycsalád béklyóiban alakult ki.⁴¹

Tapasztalataim szerint a munkássasszonyok jobban őrizték meg, ill. gondosabban tartották számon a *leszármazást* három-négy nemzedékre visszamenőleg, mint férjeik. A magyar névadás patrilineáris jellege folytán árnyékba burkolta a munkásokonok matrilineáris összetartozását, a munkásdinasztikák konkrét rokoni, családi kapcsolatait.

A munkáscsaládokban tovább élt a fiú nagyobb értéke a lánnyal szemben. A hagyományos értékelést próbálta kiegyenlíteni a szakmunkáscsaládok sokszor illuzórikus törekvése: a fiút munkásnak, a lányt »tisztviselőnek«-nek nevezték.

A gyermekek a századforduló előtti nyolcvanas években egy ideig otthon maradtak, és kezdeti (a felnőttéknél alacsonyabb) fizetésükkel növelték a családi pénztár állományát. A munkások számára magas lakbérek miatt a fiatalok szüleikkel éltek házasságuk előtt.

A gyárpar megszüntette ugyan a családkereteken belül folyó termelést, de az előző életmód berögződött paraszti-céhes-kézműves gyakorlatát csak a városban felnőtt munkásnemzedék termelése folyamán igazodott a megváltozott gazdasági talajhoz. Így támasztotta alá az emberi fejlődés egyik igazságát, mely szerint a *társadalmi tudat formájának egyik tartalma a társadalmi lét, tehát az életmód a társadalmi alakulatok szerint változó jelenség.*

A munkások táplálkozása a 19. század nyolcvanas éveiben lényegében polgári jellegűvé alakult. Az óbudai munkások fő tápláléka húsból, kenyérből és borból állt. *Ébedjük rendszeresen kéttál-étel volt:* mindennap ettek levest, utána főzelék következett egy darab hússal. Tésztát ritkábban fogyasztottak. Vacsorának az ébed felmelegített maradékát költötték el, vagy kolbászal, esetleg sajttelével érték be.⁴²

Falusi környezetben, hétköznaponként rendszerint egytál-étel került asztalra valami mellélóval, tésztával. A parasztek táplálkozásában ritkán ugyan, de megjelent a kéttál-étel a polgárosodás bizonyítékaként.⁴³ Egyes paraszti vidékeken, nagyobb munkaalkalmak idején húst, sült tésztaféléket és italt hoztak a mezőgazdasági dolgozók részére.⁴⁴ *A paraszti munkaalkalmak étrendje feltehetőleg általánosult a konjunktúrális időszakokban, az ipari bérmunkások táplálkozásában.*

Nemcsak az étrend, hanem a fogyasztás szerkezete is őrözt túlélő feudális vonásokat. A magyar paraszti táplálkozás feltűnő sajátosságaként nagymértékű *húsfogyasztás* mutatkozott. Ez a fogyasztási hagyomány megőrződött a századforduló tájékán az óbudai hajógyári munkásainak körében.⁴⁵ *A fogyasztás szerkezete részben megtartotta a paraszti folytonosságot, részben tért hódítottak a polgári táplálkozás elemei: reggelire pl. a férfiak szalonnát ettek, a nők és a gyermekek tejet vagy kávét ittak.*⁴⁶

A munkásság táplálkozásának, folyamatában szinte a természeti népeknel megfigyelhető *menyiségi és minőségi hullámzás* jelentkezett. A fogyasztott táplálék eloszlásának időbeli egyenlőtlenségét az alacsony társadalmi fokok megrekedt törzsek esetében a gyűjtögetés, a vadászat *természeti* feltételei, a dualizmus korának munkásai esetében a korlátozott heti munkabér *társadalmi* feltétele határozta meg. Utóbbi esetben a feudális-paraszti környezetben kialakult *bioreguláció* éltette a kezdeti kapitalista társadalmi feltételeknek meg nem felelő táplálkozási szokásokat.

A munkások heti étrendjében a *vasárnapi ébed* kimagasló esemény volt. A parasztoknál a vasárnapi táplálék lényegében csak mennyiségileg különbözött a hétköznapitól: sok húst, sok zsírt, sok édességet fogyasztottak ezen a napon.⁴⁷ Az 1880-as években a munkások vasárnapi ébedjük idején négy-öt tál ételt (pecsenyét, halat, gyümölcsöt) is belakároztak.⁴⁸ A hét többi napján meglehetősen szerény táplálékra futotta csupán. Természetesen a kapitalizmus válságperiódusaiban a munkások táplálkozásában a primitív társadalmi fokokra jellemző *szükség táplálékok* is megjelenhettek, de ezeknek leírásáról »megfeledeztek« a polgári társadalomtudomány.

A dualizmus korának munkássága termelése folyamán létrehozta osztályánál kisebb csoportjait. A szakmaiság hangsúlyozása egy-egy munkáscsoport esetében feltűnő élességgel öltött szembe. A *dánnyászok*nak vidékenként eltért a viselete egymástól. A *sörmesterek*nek is hagyományos viselete volt. A *kubikusok* selejtes, de mutatók posztúráiknál kívül vázsoninget és kajla kalapot hordtak.⁴⁹ A munkások szakmai viseletei és azoknak eltérései a munkamegosztás korai fejletlensége mellett a céhes elkülönülés formális megőrződéséről tanúsítottak.

A munkások ünnepi viselete egyszerűen a *fekete* ruha volt a századforduló idején. Később ezt a színt a sötétkék váltotta fel. Szürke ruhát csak az urak viseltek.⁵⁰

A munkásférfiak viselete gyorsan egyszerűsödött. A gyári munkahely az egyszerű, városi viseletformáknak kedvezett. A művezetők és a munkásarisztokrácia egyes tagjai öltözékücskükkel a polgárságot utánoztak.

A proletárasszonyok, különösen ha otthon maradtak, és nem jártak gyárba, inkább megőrizték a falusi viseletet, mint férjeik. Ha gyermekei voltak a paraszti eredetű asszonynak, nem illet divatosan öltözködni, még ha városban lakott is. Általánosan megőrződött ebben a korban falusi elemként a *kendő* és a *hosszú, ráncos szoknya*.

A városi munkásviselőlet egységesebbé végső soron a gépesítés elidegenítő hatásával és a gépi nagyipar sablonjainak alkalmazásával következett be. A paraszti népviseletek eltérései mögött tulajdonképpen a szétaprózódott kisárutermeles állt.

Hazai néprajztudományunknak kétségtelenül nagy adóssága, hogy kitassa, bemutassa és elemezze a városi munkásság és az agrárproletárius viseletének összefüggéseit.⁵¹ Az izléstendenciák konkrét történeti-néprajzi feltárása a munkásság helyi társadalmi változataiban hozhat biztos eredményeket a nemzeti összefüggés előtt a városi viseletkutatás terén.

A gépi nagyipar hatására feszültség támadt a munkásokban. A fokozott mechanikussá váló, gyári termelés ellensúlyozására dinamikus és változókonny formákban jelent meg a szórakozás. A munkások ünnepi összejöveteleiben kevesebb szertartásos, több rögtönző és egyéni életmótvum mutatkozott.

A dualizmus korában született mint új hagyomány a *munka ünnepe* (május elseje), amelynek felvonulási aktusában hagyományos népi ünnepségelemek sűrűsödtek össze a legfontosabb tartalmat jelentő termelés kifejezésére.⁵²

A paraszti jellegű *vásárok* Budapesten és a nagyobb vidéki központokban egyrészt alkalmat nyújtottak az organikus munkaközvetítés érvényesüléséhez, másrészt a szórakozás rusztikus formáinak kiéléséhez.⁵³

A városokban ekkor indult meg az üzletek szakosodása. A hagyományos fogyasztás szerkezete elősegítette az állandósuló és szakosodó üzletek első típusának, a hentesüzletnek a megjelenését.⁵⁴

A városiasodás következtében erősödött a laicizálódás, bár a keresztény vallás jelképei (szentképek, feszület) a munkáslakások elterjedt, hagyományos díszítőelemei megmaradtak.⁵⁵ A vasárnapi asztaltársaságok, kocsmai mulatások világi szerepe erősödött.

Megindult és általánosult a dualizmus korában a városi kultúra tárgyiassal termékeknek, az *újságnak* a fogyasztása. A munkások szívesen olvasták ezeket, a széles társadalmi körben elterjedt sajtótermékeket. A könyvek viszont kevesebb hódították meg őket. Legfeljebb a rövid ponyvafüzeteiket betűzgették.⁵⁶

Az újságok különben gyakran közltek folytatásos regényeket a századforduló tájékán. A nemzetközi munkásmozgalom kiemelkedő eseménye, a párizsi kommun is rémtörténetként tükröződött a polgári érdekeket kifejező egykorú szépirodalomban.⁵⁷

Világosabban látnánk a munkásművelődés és a szórakozás e korba visszanyúló történeti gyökereit, ha rendelkezésünkre állna legalább egy igényes irodalomtörténeti monográfia a munkások számára összeállított ponyvatermékekről és szórakoztató olvasmányokról. Ilyen tipológiai rendszerezés és történeti elemzés összeállítását a megfelelő források feltáratlansága nehezíti.

A magyar munkáséletmódról szóló vázlatos áttekintésünkben az életmód fogalmának marxista meghatározásából indultunk ki. Eszerint a *termelés* döntő tényezőjét emeltük ki a kuszá életformák felülete alól.

Utána foglalkoztunk a munkáséletmód nemzeti sajátosságaival a

dualizmus korát elemző történeti áttekintések alapján. Kiemeltük a történeti szempont primátusát.

Végül az életmód konkrét területeit vizsgáltuk meg a néprajzi-szociológiai tények felhasználásával.

Az áttekintésből kitűnt, hogy a munkáséletmód terén számos kutatási feladat jelentkezik előttünk és a jövő kutatónemzedékei számára.

Az új társadalom szocialista viszonyainak fokozatos megerősödésével eltűnnek a kolóniák, a proletár nyomortelemek. Az új városnegyedek munkásnépe hamarabb tudja kialakítani magatartásrendszerét, ha megismeri viselkedésének történeti mûvelődés és a tömegkommunikáció csatornáiban.

Mivel a munkáséletmódban az előző korok és korabeli társadalmak osztályainak életformaelemei is összeolvadtak, igazat adunk annak a megállapításnak, hogy a dolgozók városi életmódjában meglevő történeti gyökerek tudatosítása »nemcsak a munkásosztály öntudatát, hanem az egész népszemléletét erősíti.«⁵⁸

A munkáséletmód tartalmát, a gyári termelést a modern üzemtörténeti monográfiák rögzítik és elemzik. A különböző életformaváltozatok létrejöttének megvilágításához komplex, interdiszciplináris szemlélet érvényesítése szükséges.

Az életmód kutatójának elsősorban a városoknak a keletkezését kell tanulmányoznia a munkásság kialakulásának történetével együtt. A parasztság története és néprajza az ipari körzetekben elengedhetetlenül fontos a munkáséletmód történeti gyökereinek feltárásához, a kulturális elemek továbbélésének magyarázatához. A táj etnikai története és a jelenlegi etnikai folyamatok egybevetése útján még inkább szembeötlőbbé válnak a formaváltozások jelenségei és okai.⁵⁹ Leírásukkal a tárgyak történelmi információja gazdagon tárul elénk.⁶⁰

JEGYZETEK

1. Friedrich Engels: A munkásosztály helyzete Angliában. Karl Marx és Friedrich Engels Művei 2. köt. (1844–1846) Bp. 1971. 301.
2. V. I. Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Lenin Összes Művei 3. köt. (2. kiadás) Bp. 1964. 508.
3. Kabos Ernő: Gondolatok a munkásmûvelődés történetének kutatásáról. Párttörténeti Közlemények 1963. évf. 4. sz. 27–30.
4. Gázdó Ferenc–Pataki Ferenc–Várhegyi György: Diákéletmód Budapest. Bp. 1971. 12.
5. Losonczi Agnes: Az életmódról. Az anyagi feltételek a mindennapi aktivitás és az emberi együttélés kérdései (Békés megyei vizsgálat alapján). Bp. 1973. 15.
6. Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények. Bp. 1973. 250–251.
7. Paul Lafargue: Válogatott írások. Bp. 1971. 214. Az istenhit okai c. tanulmányból.
8. Rézler Gyula (szerk.): Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép. Bp. 1940. 7–8.
9. Rézler Gyula: A magyar nagyipari munkásság kialakulása. 1867–1900. Bp. 1938. 23–45.
10. Sándor Vilmos: A tőkés gazdaság kibontakozása Magyarországon. 1849–1900. Bp. 1938. 52.
11. Berend Iván–Ránki György: Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában. 1900–1914. Bp. 1955. 298.
12. Berend–Ránki i. m. 302.
13. Berend–Ránki i. m. 302.
14. Pikler J. Gyula: Budapest népessége 1873-tól 1913-ig. Klny. a Huszadik Század c. folyóiratból. 596–624.
15. Engels i. m. 324.
16. Lenin i. m. 508–509., 511.
17. Engels i. m. 226.

18. V. I. Lenin: Kik azok a »népbarátok« és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen? Lenin Összes Művei 1. köt. (2. kiadás) Bp. 1964. 201–203.
19. Sándor i. m. 7.
20. Sándor i. m. 16.
21. Sándor i. m. 47.
22. Hanák Péter előadás alapján. Salgótarján, 1973. máj. 15.
23. Sz. B. Rozsgyevszkaja: Zsilcsere rabosbűt Gorkovszkoi oblasztyi (XIX–XX vv.). Etnograficeszkij ocserek. (A gorkiji kerület munkásainak lakóháza. Néprajzi leírás.) Moszkva, 1972. 148–149.
24. Gerlóczy Károly: Előterjesztés a budapesti lakásvizonyok rendezése tárgyában. Bp. 1893. 8.
25. Gerlóczy i. m. 143.
26. Gaál Jenő: Társadalmi béke a közgazdasági patriarchalizmus lapján. Bp. 1936. 158–202.
27. Gerlóczy i. m. 39.
28. Gerlóczy i. m. 35–46.
29. A magyarság néprajza. I. köt. Bp. é. n. 224–225.
30. Görffy István: Magyar falu, magyar ház. Bp. 1943. 151.
31. Rozsgyevszkaja i. m. 143.
32. Pikler i. m. 596–624.
33. B. Sz. Horev: Malij gorod. Szocialno-demograficeszkije issledovanyije nyebolsogo goroda. (A kisváros. A városi települések társadalmi-demográfiai kutatása.) Moszkva, 1972. 195.
34. Rozsgyevszkaja i. m. 17.
35. Rozsgyevszkaja i. m. 12.
36. Pl. Jenci Károly, Sárközi Zoltán és Szilágyi Gábor: A Gábor Áron Vasúttörvény és Gépgyár története (1862–1962). Bp. 1962.; Bogdán István: A Szombathelyi Pannipar története. 1899–1967. Szombathely, 1969.
37. Rézler (1938) i. m. 130–144.
38. Berend T. Iván és Szuhay Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon. 1848–1944. Bp. 1973. 101–154.
39. Pikler i. m. 615.
40. Berend–Ránki i. m. 355.
41. Sz. Morvay Judit: Asszonyok a nagycsaládban. Mátraaljai palócasszonyok élete a múlt század második felében. Bp. 1956. 50–67.
42. Somogyi Manó: Az ó-budai hajógyár munkásainak helyzete. Szociálistatistika tanulmány. Klny. a »Statistika havi füzetek«-ből. Bp. 1888. 15.
43. Kardos László: Az Ország népi táplálkozása. Bp. 1943. 250.
44. Kardos i. m. 242.
45. Somogyi i. m. 15–18.
46. Somogyi i. m. 15–18.
47. A magyarság néprajza. I. köt. Bp. é. n. 116.
48. Somogyi i. m. 15–18.
49. Nagy Dezső: Honismeret és munkáshagyomány. (Honismereti Útmutató 7. sz.) Bp. 1968. 28.
50. Nagy i. m. i. h.
51. Kresz Mária: Magyar parasztviselet. 1820–1867. Bp. 1956. 110–111.
52. Róheim Géza: Magyar néphit és népszokások. Bp. é. n. 281–286. A szomszéd népek május elsejéi hagyományait is felsorolja a szerző.
53. Kiss Lajos: Vásárhelyi híres vásárok. Szeged, 1956.; Dankó Imre: A gyula városok. Gyula, 1963.; új szempontokra rámutat, és az eddigi eredményeket összegezi: Dankó Imre: The Functions of Hungarian Fairs. Műveltség és Hagyomány XIII–XIV. köt. (Gunda-émlékkönyv) Debrecen, 1971. 607–617.; P. G. Bogatirjev: Voproszlj narodnogo iszkusstva. (A népműveltség kérdései.) Moszkva, 1971. 450–496.; Művészeti eszközök a humoros vásári népköltészetben c. fejezet. A reklámköltészet folklór formái a munkásmozgalmi tüntetéseken felhangzó jelszavak, kiáltások szerkezetének népi gyökereit világíthatná meg. A népi vásár szórakoztatási funkcióját részben a színház, a mozi stb. vette át.
54. Így ének a budapestiek a XVIII. századtól napjainkig. I. Munkában. Életmód-történeti kiállítás. Kiállítás vezető. Budapesti Történeti Múzeum. Bp. 1974. 21.
55. A vallásfelekezeti és nemzeti vagy etnikai hovatartozást is kifejezett: Ju. H. Hosko: Hromadszij pobut robitnyikvj Zahidnoj Urajinaj (1920–1939 rr.). Kijev, 1967. II. (Nyugat-Ukrajna munkásainak városi életmódja.)
56. Somogyi i. m. 18–20.
57. Jókai Mór: A léleklomár. (1888–89) Bp. 1967. (Jókai Mór Összes Művei. Regények 31. köt.) Sándor István elsőrangú jegyzetéből i. 596–604.

58. Esti Béla: A munkáséletmód, munkáshagyományok történeti kutatásának feladatairól. MMM. Kézirat. Idézi: Fancsovits György: A magyarországi munkásosztály életmódjának történeti muzeológiai vizsgálata. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei 1973. évf. 1. sz. 38.
59. Rozsnyosztveszkaja I. m. 18–19.
60. Hetés Tibor: Az új- és legújabb kori történeti muzeológia néhány kérdéséről és tudománypolitikai célkitűzéseiről. Tanulmányok az új- és legújabb kori muzeológia kérdéseiről. Bp. 1972. 11.

Az előadás elhangzott a sziszeki nemzetközi kultúrtörténeti szimpozionon, 1974. július 3-án Zur Frage der Lebensweise der ungarischen Arbeiter im Zeitalter des Dualismus címmel.

Imets László fametszete: Csiki udvar.

ELHUNYT JAN REYCHMAN

Január 11-én, Varsóban 65 éves korában elhunyt Jan Reyman professzor, a kiváló orientalista és történész, a magyar–lengyel történelmi kapcsolatok jeles kutatója.

A kerék mint a földterület mérés eszköze

SZILÁGYI MIKLÓS

A közelmúltban jelent meg Dankó Imrének egy igen tanulságos, több szempontból is továbbgondolható tanulmánya a régi mértékekről.¹ A terjedelmes dolgozattal most nem foglalkozhatunk jelentőségéhez méltó részletességgel, csupán egyetlen adalékot szeretnénk hozzáfűzni, a kerékkel — mint földterület-mértékkel — kapcsolatban tett megállapításához.

Dankó Imre így határozta meg az egy kerék földet: »akkora földterület jelent, amelynek egyik oldalán egy bizohyos, átlagos nagyságú kocsi, szekér kerekének talpa egyszer megfordult. Ennek a nagyon régi, és általánosan ismert és használt, hosszmértékből alakult területmértéknek az az érdekessége, hogy a területet csak hosszal mérte. A terület szélességét vagy azonosnak vették a keréktalp egyszeri fordulatóval, vagy ami általánosabb volt, csak olyan helyeken használták, ahol a szélesség valamilyen okból adott volt.« Mivel arra is utal Dankó Imre, hogy a kerék már teljesen kiveszett mérték, s emléke is alig él, talán nem lesz hasznos talán, ha XVIII. század végi törkevei leírását idézzük.

1791-ben teljes részletességgel feljegyezték a tanácsjegyzőkönyvben² a dinnye- és répaföldek újraosztásának lefolyását. Április 4-én »Bírák Uraink bé jelentik hogy a Pásztai határ szétlő fogva a Buga halmáig nyúló Gyp Földet körül nézték, és magokban meg fontolták, ha lehetne é ottan a Pohamarán el-hagyott Dinnye és Répa Földek helyébe illendő Földeket mutatni, és úgy találták hogy alkalmasint jutna itt minden Embernek.« A továbbiakban arról is részletesen beszámolnak, hogyan mérték fel a szóban forgó területet: »mivel a Helység Fedeles Kotsijának mostani hátulso kerekével fel méretvén mellynek mindenkor egy egész fordulása két ölet téssen A Baga halmánál a rövid dülötől fogva a Túri útig a szélessége 61 kerék fordulása vagyis 122 öll. Ezen szakasz Földnek közepe keresztül a Túri útig 130: Kerék fordulás vagy is 260 öll, a Plébánia Fölgye mellett egy darabnak a szélessége Kilentzven Kerék allya vagy is 180 öll, hossza 69 kerék fordulása v. 138 öll. Ettől fogva mérvén a Buga halmáig hosszára 586 Kerék allya, vagyis 1172 öll.«

Az ilyen felmérést tudomásul vette a tanács, s négy tanácsbelit küldött ki a dülözés elvégzésére, akik azután április 19-én tettek jelentést munkájukról.³ »a Buga halomtól kezdvén a Pásztai határig az ugy nevezett Rövid Düllő Mentében 27 apróbb Düllötöskéket tsináltak, mellyeknek edgyenként a hossza 50: öll szélessége pedig ezen 27 Düllőnek öszvességel 6270 öll.« Ezt követően arról intézkedtek, hogy a »Düllözö Szemellyek által nyilvetés szerént osztassanak ki« a dinnye- és répaföldek, meghatározván a nyilvetéssel a tizedek sorrendjét, s azt a ténnyt, hogy egy-egy tizeden belül előlör vagy hátulról kezdjék-e az osztást. (A redemptiohoz történt hozzájárulás — a Kunság társadalmi rétegzottségének sajátos ténye⁴ — határozta meg azután, hogy melyik birtokos milyen szélességű földterületet kapott, ezeket a részleteket azonban szükségtelen

már idéznünk, hiszen célunk csupán a földmérés módjának az ismertetése volt.)

Egy földterület felmérésének és kiosztásának egykorú megőrkítéséből levonhatunk néhány fontos tanulságot:

a) A kerekét *hivatalosan* használták földmérésre, s ebből következik, hogy »hitelesnek« kellett lennie. A tanács egyik kocsijának hátsó kerekét vették igénybe ilyen célra, s hogy nem alkalmilag, eléggé bizonyítja, a hivatalos földmértéknek — az ölnök — és a kereknek 1:2 arányú megfelelése.

b) A kiosztás teljes részletességű leírása arról tanúskodik, hogy a *kerék, kerékfordulás, kerékalja* (mindhárom terminológia előfordul szövegünkben) *ekkor már nem volt hivatalosan elfogadott terület-mérték, csupán a mérés eszköze a kerék.* Illetve — következethetünk tovább — ha beszéltek is a köznapi szóhasználatban »kerék földről«, pontosan tudniuk kellett, hogy az adott terület ölben mennyit jelent.

Az idézet egyetlen leírás természetesen aligha adna lehetőséget ennyire határozott következtetéseket levonására. Figyelembe kell azonban venniük néhány fontos párhuzamot, melyek a fenti következtetéseket erősítik. *Szabó Mátyás* éppen Túrkeve környékének régtudatalkadásáról írva egy múlt századi tájszó-feljegyzést is idéz, miszerint »Túrkevéen, mikor a városi magisztrátus a kaszálókat osztotta, a szekérkerék küllőjére egy csomó szénát kötött és bizonyos kerékfordulattal bejárt terület lett egy gazdának a része, a *kerékalja*»⁵ *Nyiri Antal*, aki több XIX. század eleji tanácsjegyzőkönyvi adatot idézett a Szentesen szokásos *kerékek* törtenő rét-osztásra, olyan összehasonlító adatok birtokába jutott, miszerint a Kiskunságban a városok a szénaosztásra *hitelesített* kocsi-kereket tartottak.⁶ Ez utóbbi adatok arra figyelmeztetnek, hogy elsősorban az évente újracsatolt kaszálók gyakori felméréseknek szükséglete tartotta fenn a kerekét mint mérőeszközt. A kerékekkel való mérés ugyanis könnyen és gyorsan elvégezhető. A mérőeszköznek azonban — éppen mert a tanács használta — hiteles mértéknek kellett lennie, hiszen a hivatalos kiosztás alapfeltétele az igazságosság, a pontosság.

Az elmondottak konkretizálják *Dankó Imre* hivatkozott cikkében olvasható definíciót: *túrkevei* adatunk egyértelművé teszi a *kerékek* a hivatalos földmértékhez — az ölhöz — való viszonyát, s a kerekét mérőeszközként mutatja be. A lényegét illetően mégis tovább viheti ez az adat is a tanulmányban megfogalmazottakat, hiszen egy kevésbé adatolt földmértékűn funkció- és jelentésváltozási folyamatának egyik fázisát világítja meg. Az ugyanis valószínűnek tűnik, hogy az *öl és kerék* mennyiségi megfelelése már újabb fejlemény: korábban a *kerék* hordozhatott az öllől történő földméréstől független jelentéstartalmat.

JEGYZETEK

1. **Dankó Imre:** Adalékok a régi mértékek funkció- és jelentésváltozásos továbbéléséhez. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XII. Miskolc, 1973. 321—335. l.
2. Szolnok megyei Levéltár, Túrkeve levéltára, Prothocollum, 6. kötet — 1791. április 4 — 489. sz.
3. Uo. — 1791. április 19. — 527. sz.
4. A redemptió rendkívül gazdag irodalmat szolgáltat nekünk, csupán utalunk *Bellon Tibor* közleményben megjelent monográfiájára (Karcag város gazdálkodása — Földművelés, Szolnok, 1973.), mely a redemptió társadalmi-gazdasági jelentőségét részletesen felmérte.
5. **Szabó Mátyás:** A Kőrös és Berettyó alsófolyása vidékének régtudatalkódása. *Néprajzi Közlemények*, II. (1957) 3—4. sz. 15. l.
6. **Nyiri Antal:** A kihalt szentesi víziélet néprajzi és néprajzi maradványai. *Szeged*, 1948. 17—18. l.

Debreceni kabarészínpad terve 1945-ben

BÉNYEI MIKLÓS

Kellér Dezső, a népszerű konferanسیز és kabarészíri néháy évvel ezelttt megjelent visszaemlékezésében felidézi a felszabadulást közvetlenül követő hónapok eseményeit is. Többek között ezt írja: »Debrecenben kabarét akartam összehozni Mányaival és Simon Zsuzsával, de tervem meghiúsult, mert nem akadt megfelelő helyiség.«¹

Az MSZMP Hajdú-Bihar megyei Bizottságának archívumában előbukkant néhány dokumentum, amelyek részletesen tájékoztatnak az említett kabaré tervéről, előkészületeiről.² A fotomasolatban őrzött levelek egyike kérvény az akkori kultuszminiszterhez, a Nefelejcs Színpad engedélyezése ügyében.

Nagyméltóságú gróf Teleky Géza Magyar Vallás és Közoktatásügyi Miniszter úrnak,
Debrecen

Nagyméltóságú Miniszter Úr!

Alulírottak azon alázatos kéréssei fordulunk Nagyméltóságodhoz, hogy részünkre egy

„Nefelejcs Színpad”

néven létesítendő, a felszabadult ország szellemének megfelelő, színvonalas, irodalmi kisszínház megnyitását engedélyezni méltóztatassék.

Hangsúlyozni kívánjuk, hogy a színház megnyitásához és fenntartásához szükséges tőke és minden más kellék (helyiség, díszletek stb.) máris rendelkezésünkre áll és így kerelmünk kizárólag az engedély megadására szorítkozik.

Alázatos tisztelettel:

Kellér Dezső és Nádasi László
budapesti színpadi szerzők.

Debrecen, 1945. január 25.

Ehhez mellékeltek — ugyanazzal a kézírással — a leendő társulatra és a műsortervre vonatkozó elgondolásaik vázlatát.

A „Nefelejcs Színpad” vezetői és társulata.

A kis színház vezetői, Kellér Dezső és Nádasi László budapesti, menekült színpadi szerzők. Mindketten több mint egy évüzetes tagjai a Magyar Színpadí szerzők Egyesületének, sok nagyszerű háromfelvonásos és sokszáz kábarédarab szerzői, akik a fasiszta ellenes „Pódium” Kabaré házírszerzői voltak. Kellér Dezső évekig dramaturgia is volt a Békefi kábarének, Nádasi László pedig három éven át volt a „Royal Revüszínház” művészi vezetője.

A társulat tagjai: Simon Zsuzsa, a Belvárosi Színház volt tagja, Kompoli Györgyi, az Operaház volt ösztöndíjas tagja, Süli Mányi, a Csokonai Színház jelenlegi tagja, Mánya Lajos, a Belvárosi Színház és Vígshízház volt tagja, Rajz Jancsi, a Csokonai Színház jelenlegi tagja.

Ezeket, a már Debrecenben tartózkodó művészeket kívül értesítettünk néhány más városban tartózkodó, menekült fővárosi művészt, a többi között Ráday Imrét, a neves színeszt, Fehér Pált, az Operaház kiváló szíró-énekesét, Feleky Camillát, a közkezdelt táncoskomikust, hogy azonnal induljanak Debrecenbe.

A „Nefelejcs Színpad” elkülfűzése és műsorterve:

A kis színház azért kapná ezt a nevet, mert ez lenne a világ első olyan szíróközövé, ahová a közönség nem azért járna, hogy felejtessen, hanem azért, hogy ne felejtessen.

Műsora hosszabb-rövidebb egyfelvonásos darabokból, aktuális jelenetekből, látványos, hangulatos, zenés képekből állana, de nem a szokványos kabaré stílusban, mert minden jelenetnek, minden képek mai mondani- valója lenne. A volt budapesti Békefi „Pódium kabaré” és Jusnij „Kék madár” című produkciójának (3.) vegyülete lenne ez az új műfa, melynek színes, kifejező képeiben a Vörös Hadsereg magyarul nem értő tagjai is szórakozást találhatnak.

A műsoron szerepelnék Zilahy Lajos, Móríc Zsigmond, Averszenko (s.), Cschor stb. nagysikerű magyar és külföldi szerzők egyfelvonásos darabjai, és — mivel e kis színház nemcsak mulattatni, de nevelni is óhaj- tana — nem hiányozna a komoly, klasszikus ének és szavaiat sem, a többi között Ady, Petőfi, József Attila szcenírozott költeményei. A műsor többi részét Kellér Dezső és Nádas László írják, akik a kis színpad védnöksé- get felajánlották a debreceni Ady Társaságnak, hogy az irodalmi színvo- natat ezzel is biztosítsák.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a Nefejeles Színpad nem is annyira kabaré, mint inkább a mai, divatos, zenés irodalmi színpadok elődje lett volna. Az igazgatók fiatal, jó erőköt kívántak tömöríteni, s valóban igényes, színvonalas műsorgetvet állították össze. Kérvényük be- nyújtása után pár nappal megkapták a beleegyező választ.

Szám: 55 096/1945.

V. K. M.

Kellér Dezső és Nádas László budapesti színpadi szerzőknek az egész felszabadított ország területére — beadványukban előadott feltételek teljesí- tése mellett — színgazgatói engedélyt adok.
Debrecen, 1945. január 30.

vallás- és közoktatásügyi miniszter

(5.)

Kellér Dezsőnek egy újabb keletű visszaemlékezése (6.) kiegészíti a levelek adatait; közli miért nem sikerült megvalósítani a rokonszenves vállalkozást.

Azonnal érintkezésbe léptem az Ady-társaság két vezetőjével: Juhász Gézával és Kardos Lászlóval, hogy a legfontosabb feltételek eleget tegyék. Ok szívesen fogadták tervemet, megígérték támogatásukat, csupán azt kérték, hogy a színvonal biztosítására vegyük magunk mellé dramaturg- nak a Debrecenben tartózkodó Papp Antalt. A nemrég elhunyt kitűnő színházi kritikus jól ismertem és nagyra becsültem, személyei ellen nem lehetett kifogásom, önértémet mégis bántotta, hogy abban a műsójában, amelyben jártasnak éreztem magamat, dramaturgot helyeznek főm. De ebbe is beleegyeztem, hogy a Nefejeles Színpad minél gyorsabban megvalósuljon. Az mégse valósult meg. Legfőképpen amiatt, mert nem talátnak megfelelő helyiséget. Az egyetlen színházterem a Déry Múzeumban kinakozott az arról gondnokának kérésére lemondtam: az akkori közbiztonsági vi- szonyok között veszélybe kerülhetek volna a félve őrzött, kincsekért éré- erők. A másik ok: hírt kaptam, hogy elveszettek hitt fivérem é...”
Othagytam csapot-papot (már úgy értem: a Csap utcát és szegény Papp Antalt) ...Bukarestbe utaztam.

Személyes és objektív okok egyaránt közrejátszottak tehát, hogy a kabaré színpad ötlete csak terv maradt.

A közölt iratok Debrecen színház történetének egy ismeretlen — bár csak a tervezettség szakaszát juttott — mozzanatáról tudósítanak. Adalékot szolgáltatnak a felszabadulás utáni ideiglenes főváros kulturális életének történetéhez is. Úgy hiszünk, közzétételük nem érdektelen.

JEGYZETEK

1. Kortársak és sorstársak. Bp. 1971. 178. p. Mányai = Mányai Lajos színművész.
2. HBmA KD. 170/a-d.
3. Davidovics Jusnij orosz színész 1916-ban alapította a Kék Madár Kabarétársu- latot, amely az irodalmi kabaré egyik úttörője lett.
4. Arkagyij Tyimofejevics Averszenko (1891-1925) orosz író, 1917 előtti népszerű humorista, a kispolgári életforma bírálója. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelem után emigrált, s élesen támadta a szovjet hatalmat.
5. A gépirásos levél eredetijét az Országos Levéltár őrzi.
6. Kellér Dezső: Elnézést kérek, leltározkok. (Naplómból.) Film, Színház, Muzsika 1975. márc. 8. 13. p.

A bábákat a tisztántúli egyházkerülethez tartozó helyiségekben a XVIII. század második felétől az egyházközség alkalmazza. A bábák egy- házi alkalmaztatásának tényét Tóth Endre: A tisztántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházközségnek rendje 1762-ből című, kézirat gyanánt megjelentetett (Debrecen, 1964) jegyzetében összefüggésbe hozza azzal az 1742-ben kiadott királyi törvénnyel, amely elrendelte az ún. bábakeresztelést. A rendelkezés értelmében a kisdedeket a bábák is megkeresztelhetik. Ebben az intézkedésben benne rejtőzött annak le- hősége, hogy a bábák — különösen olyan helyeken, ahol a lakosok egy Isten két felekezete között választhattak — az erősebb államvallásnak engedve, az «eltéveldettek» gyermekeit katolikká kereszteljék. A bába- keresztelés ellen a református egyház tiltakozott, de akkori helyzetében a királyi törvénnyel szembe nem helyezkedhetett. A rendelkezés azon- ban úgy fogott ki, hogy minden gyülekezetben kötelezővé tette a saját bába választását, aki eskü alatt, az egyház alkalmazottjaként szolgált. Az eskü szövegében pedig benne foglaltatott az is, hogy a bába kötelessége a szülők figyelemzetni, nehogy más vallású keresztülöket válassza- nak, mert azok nem ígérhetik, hogy a gyermeket a református hit-elvek- nek megfelelő szellemben nevelik majd. A hitese bábák tehát az egyház alkalmazottai voltak.

A Múzeum Kurír 1971. év 6. számában Schram Ferenc a hajdúbő- szörményi bábák 1765-ből datálódott hit-formáját közli. Összehasonlítás- képpen az alábbiakban a tiszacsegei református eklészia tanácsgyűlési jegyzőkönyvébe egy évvel korábban, 1764-ben bejegyzésre került »A bá- bák esküjének formája«-t adjuk közre: »Az Igaz Isten, ki Atya, Fiú és Sz. Lélek teljes Sz. Háromság egy örök Isten téged egy segélyen a te igaz Hitedben, hogy a Bábáknak minden törvényes és szükséges tisztelet és kötelességeket amennyire csak lehetséges, híven és szorgalmasan kö- veted és megcselekszed. Mindenek előtt józan, mértékletes és életet élsz, ha mikor hivatsz, halogatás nélkül el mégy. Az Urnak félelmében a gyermek szülésre jutott Asszonyi állatot mind vigasztaló beszéddel, mind pedig valóságos cselekedettel segített, a mennyiben te rajtad áll a Szü- lésre készitgeted a Szülésnek idején érte te magadis istennek eszedel.

Minek utána pedig a gyermek a Világára Született, a beteg Anya körül minden szükséges tisztelet szorgalmasan véghez viszed, ha szülés után el nehezdedt, téled ki telhető képpen orvosolod és gyógyítod. Személyt nem válogatsz, hanem Gazdagnak és Szegénynek, Boldognak és Bóldog- talannak egyaránt szolgálsz, és arra Szorgalmasan gondod lészon, hogy az Anya a szülés után a te gondatlanságod által meg nem nyomorodhat, sem pedig a gyermeknek testében valami tetemes sérelmet ne szenvedjen, ha pedig észre veszed, hogy a Gyermekek veszedelmes nyavalyában vagyon, a keresztiséget sietteted; idegen Vallású kereszt Atyákat és Anyákat és

Komákat nem hívogatsz. Mikor valamely gyanus személyt általad megvizsgáltatnak, igazán jó Lelki isméréttel és Személy Válogatás nélkül megmondod a dolgot».

A hajdúböszörményi és a csegei, nagyjából egy időben keletkezett bába-eskü szövegekből megállapítható, hogy azok valószínűleg a superintendencia utasítására készültek. Az utasítás feltehetően szóban hangzott el, — mert azt írásban a korabeli állapothoz képest nem volt célszerű kiadni — amelyet aztán a lelkesek emlékezetből jegyezhetek fel a protokollumba. Az emlékezet pedig csak arra terjedt ki, amit a saját eklézsiájuk szempontjából fontosnak tartottak. A két eskü szövegében közös vonás, hogy a bába válogatás nélkül köteles elmenni szegényhez, gazdaghoz, boldoghoz és boldogtalanhoz. Eltér a szöveg abban, hogy a csegei változatban nincs szó a bűbájosságra utalásról, a böszörményiben viszont a »rendes« fűvek, fák használatára inti a bábát. Adódik a kérdés, hogy a csegeiek talán kevésbé voltak babonások? A csegei szövegben utalás történik arra, hogy a bába idegen vallású keresztülöket ne hívjon, a böszörményiben erről nem esik szó. Végül a csegei szövegben »gyanus személyek« vizsgálata esetén a bábát kötelezi azok feladására. A gyanús személyek feltehetően az »angyalcsinálók«, azaz a magzatelhajtók lehettek. Tudjuk, hogy a XVIII. században, de még később is az esperesi vizitációk alkalmával ezekre a kérdésekre állandóan visszatértek.

Csege lakossága a XVIII. század végén elérte a kétezer főt. A XIX. század első felében pedig a falu határában kialakult majorokban a tanyai lakosok száma megközelítette a 200 főt. A bábák száma is igazodott a lélekszámhoz. A falusi bábák voltak kötelesek a tanyai vajdú asszonyokat is segíteni a szülésben. A múlt század elejétől azonban a tanyai lakosok maguk közül is választhattak bábát.

A csegei bábák helyzetét az eklézsiagyűlés 1812-ben rendezte. A március 3-án tartott »Köz Gyűlésben a Bábáságot viselő Öreg Asszonyok első hivataln megszólították az eránt, hogy miképpen Taxáallyk a Szülő Asszonyok magok hivataloknak hűségben végben vitelek után. Akik is ugy adták elő, hogy az első Gyermekkel fekvő betegek körül a magok kötelesegeket viszik egy Nró 1 Rhforintért és egy kenyérért. A többektől pedig kívánunk 10 garast és egy kenyert, mely eddig gyakorlott fizetés módja tovább időkre is meghatározottat és jóváhagyott ezen feltételek mellett: Ugy mint 1-szor: Ha a szülő Asszonyok olyan gyenge természetiek vagy gyámol nélkül valók, hogy azoknak azon beteg Agyakból való felségellésekre meg kívánatik, rendszerint is két hetekig tartoznak a magok kötelesegeit körülöttük meg tenni, sőt ha olyan erőtelenedő Asszonyok egészséget helyreállításra kívánna, a két hetek elmulása után is köteleztettek azokat meg tekinteni és azokon tölkien lehető módon a fellyebb megirt fizetésre segíteni. 2-szor: Az erősebb természetű és gyámol nélkül nem szüklőködő Szülő Asszonyok körül rend szerent is egy hetet a körülöttük meg kívánatni szorgalmatossággal tartoznak minden hűséggel eljárni ugy, hogy azokat is elhagyások után tartoznak meg látogatni és a meg kívánatott segítséget megtenni a rendes fizetés mellett. Azonban, mint hogy a Helyiségen kívül is széjjel az egész határon és a közelebbi vidékiek is a Bábáknak segítségük vagy szolgálattok nélkül el nem lehetnek, ezen esetekben szükségesnek ítélte a Ns. Consistorium, hogy a helyeknek és népeknek mennyiségéhez képest elegendő Bábák legyenek, hogy így mind bent, mind kint szolgálattok által eleget tétessenek.

Nevezetesen, ha a Szilágybeli Lakosok magok közzül választhatnak olyan alkalmas személyt (ha közzülük telik:) akikre ezen hivatalt rá bízhatják és tapasztalás után az arra rendeltetett Chirurgus által meg

censeáltatik, Hites Öreg Asszonyoknak is bé mutatik. Annak is a beteg körül való szolgálattának jutalmául mint bent lévőeknek az a bé rendeltetik. Csak hogy midőn a meg kereszteltetésre a gyermeket bé hozza, tartozik azzal a helybeli Hites Bábát megkeresni és azzal együtt a Gyermeket a keresztelés helyére e kísérni, mely Bent lévő Hites Bábának ki rendelt béri fog lenni különösen a Gyermek Szüleitől s nem a Bába fizetéséből 6 Xr. Ha pedig ugy történne, hogy a Szilágybeli Lakosok a bent lévő Bábát kívánna a szülés körül való szolgálata, tartozik annak különösen 10 garallal ugy mind az által, hogy az ő kezén születendő Gyereknek a megkeresztelésén tett fáradságáért semmit nem fizet. Ha pedig történne a helybeli Bábák körül a dolog, hogy külső Majorságokban és közelebbi vidékekre ki vinnének, ottan Szülés után véghez viendő kötelesegek végeztivel ismét a Helyiségbe vissza sietni köteleseggük, nehogy bent a Helyiségben keserves romlások essenek.»

A bábák egyházi alkalmaztatása Tiszacsegén valamikor a múlt század 40-es éveiben szűnhetett meg. A falu tanácsának legrégibb jegyzőkönyvében ugyanis az olvasható, hogy »1841. Eszt. Jan. 21-dik napján elő adódván az, hogy a hites bábák elhaltak ... a bábái szolgálata. Özv. Zagyva Jánosné a Betűleltés Tanács által köz akaratall el választott.»

A compók olyan szegény asszonyok voltak, akik a »gyermekágyas asszonyok segítettek a házkörüli munkában, a gyereket furdették, pelenkát mostak, takarítottak, meg ha kellett, főztek is.»

A compót rendszerint a bábák ajánlották be, mert egy-egy bábának 2—3 compója is volt. Munkájukért külön fizetség járt, többnyire természetben: liszt, tojás, egy kis »zsiróz«, azaz szalonna. Ritkábban pénzzel is honorálták. Egyik-másik jó kenőösszonn híreben állott, aki segített a nehezen szülő asszonyn is, mégpedig úgy, »hogy a gyereket lekente«. De kívánságra a gazdát is megmasszírozta, vagy szükség esetén a gyermekágyas asszonyt is.

Falunkban a compókra utaló adatok a századfordulóig nyomozhatók vissza, de korábbi meglétük is bizonyosra vehető. A környéken Ároktón, Egyeken, Hajdúböszörményben is ismert a compósokodás. A szomszédos Polgáron a Compó Tóthok ragadvány neve már a XVIII. század második felében a foglalkozás létezését bizonyítja.

Csegén a compó elnevezésről azt tartják, hogy »a compó olyan hal, amely a nagyobbikat követi és annak a hulladékát szedegeti fel. A bábát is követi a compó, ezért lett az a neve.« E népi analógiával a nyelvtudomány nem ért egyet, mégis, mint élő hagyományt indokoltan tartottuk itt feljegyezni.

MEGJELENT A DÉRI MÚZEUM 1973. ÉVI ÉVKÖNYVE.

Az év első negyedének végén megjelent a Déri Múzeum 1973. évi évkönyve. Az 504 oldalas, szép kiállítású antológia a múzeumban művelt minden tudományág köréből közöl tanulmányokat és közre adja a Déri Múzeum 1973. évi tevékenységéről szóló jelentést is. Ez az évkönyvkötet is gazdag tárháza, egyszerű forrása a honismereti-helytörténeti tevékenységnek.

A SZABADKAI (SUBOTICA) VÁROSI MÚZEUM ÚJ VEZETŐJE.

Fényűző külsőben, két nyelven, színes betélapokkal jelent meg a szabadkai Városi Múzeum (Gradski Muzej Subotica) szépen illusztrált ismertetője. A vezető felvilágosítással szolgál a múzeumépületről, a múzeum történetéről, gyűjteményanyagáról is. A múzeumnak régészeti, néprajzi, történeti kiállítása van.

Veres Péter levele Bagamérba

RUSZOLY JÓZSEF

A Múzeumi Kurir eddig is többször megemlékezett Veres Péterről.¹ Halálának közelgő ötödik évfordulója alkalmával a Kőr szegedi »levelező« tagjaként magam is szívesen gazdagítom a kiadványt az író egy eddig ismeretlen levelének közzétételével.

Veres Péter köztudottan sok levelet, illetve a tömörebb fogalmazására készített levelező lapot írt, amelyek rendeltetésük szerint szétszóródtak az országban. Összegyűjtésük szép, de igen nehéz feladat, hiszen az író nem csupán többé-kevésbé ismert személyekkel váltott levelet. Ezért is örültem, amikor 1972 karácsonyi otthonlétemkor — hallván szülőfalum múltja iránti érdeklődésemről² — Kiss György betekintés céljából rendelkezésemre bocsátotta a felszabadulás esztendejére és a későbbi időkre vonatkozó értékes feljegyzéseket és iratokat tartalmazó kis »levéltárát«. Anyagában volt Veres Péternek egy 1956-ban írt, sajnos már kissé rongált állapotban levő lapja is, amelyben a politikus helyett az író adott választ a címzettnék és társainak a földreform során juttatott földek megváltási árával és más, általánosabb jellegű kérdéseikre vonatkozóan. (A Veres Péterhez küldött levélről persze másolat nem készült és pontos tartalmára írója sem emlékezett.)

A címzett Kiss György 1903-ban született Bagamérban, mint maga írja, »szegény földműves családban«. Fiatalemberként csatlakozott az ellenzéki Független Kisgazdapárthoz; 1939-ben a Nagyváradai Káptalan helybeli birtokainak *kisbirtoktekként* való felosztásáért kérvényezett és kilincsel. Csendőrpofonokkal is »hitelített« baloldali magatartása révén a felszabadulás után a Nemzeti Parasztpárt szervezőjeként a község egyik vezető embere lett. Volt főbíró, nemzeti bizottsági, földigénylő bizottsági és termelési bizottsági elnök, valamint tagja volt Bihar vármegye demokratikus törvényhatósági bizottságának is.

Veres Péter lapját, melyet csak lemásolás céljára bocsátott rendelkezésemre, élete becses dokumentumaként őrzi. Valamikor remélhetőleg ez is bekerül majd valamely közgyűjteményünk — talán az erre most már területileg illetékes *Bihari Múzeum* — anyagába; addig is azonban szövege álljon itt teljes terjedelmében.³

KEDVES BARÁTAIM!

Beszéltem a Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai osztályával, amely a volt Földhivatal utódja, hogy hogy is áll ez a juttatott földek törlesztési ügye. Ő azt mondja, hogy aki lefizette, az lefizette és nem tartozik tovább. De hogy a kérdés személy szerint az egyes emberekre hogy áll, azt a járási tanács pénzügyi osztályánál kell tisztázni. Aki

ügyet érzi, vagy úgy tudja, hogy ő már nem tartozik, az fellebbezzen a megyei tanács pénzügyi osztályához. Ez az egész kérdés már a pénzügyi hatóságokhoz tartozik. De ha mégis részletesebb és egyben hivatalos információt akarnak, a Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai osztálya, illetve Ray Béla tud róla felvilágosítást adni.

Ami a levélben foglalt többi dolgot illeti, arra csak annyit mondhatok, hogy természetesen igaza van és reméljük, hogy azok az igazságok, a józan ész és a népi érdek igazsága a jövőben majd jobban érvényesülni fog. — A látogatást nem ígérhetem, egyrészt mert túl sok a munkám és a kötelességem, másrészt öregszem és fáradt vagyok. Emellett pedig mint írónak a legelső dolgom az írás — hisz abban nem szakazok, hanem százszerekehez lehet szólni. És a képviseletéget se politikai értelemben vegyék. Én azt nem vállaltam és nem vállalom. Udv.

Veres Péter

KISS GYÖRGY részére,

Bagamér.

Selindí út 772. szám.

Feladó: Veres Péter, Bp. V., József nádor tér 12. II. 4/a.

A postai bélyegző kelte: Budapest, 1956. IV. 22.

JEGYZETEK

1. A Múzeumi Kurir 1—10. számának Indexe szerinti lelőhelyek: 24., 3:46—49., 5:73—86., 6:69—71., 7:9., 8:57.
2. Szülőfalumra vonatkozó korábbi közleményeim: *Bagamér múltja (XIII—XVIII. sz.)* Helytörténeti dolgozatok. Az 1956. évi Országos Középszintű Tanulmányi Verseny díjnyertes dolgozatai. Szerk. Szabócs Ottó (Budapest, 1959.) 77—103. l.; *A bagaméri zendülés 1898-ban*. Alföld 19 (1968.) 3. sz. 43—46. l.
3. A levél első bekezdése — a címzessel és a feladó feltüntetésével együtt — gépirat, második bekezdését viszont kézzel írt papírra az író.

A DÉRI MÚZEUM NÉPMŰVÉSZETI KIÁLLÍTÁSA NAGYVÁRADON

Dr. Varga Gyula vezetésével a Déri Múzeum nagyszabású kiállítást rendezett a nagyváradai (Oradea) Kerületi Múzeumban (*Muzeul Tării Crișurilor*). A kiállítás a régi debreceni és nádudvari kerámia mellett bemutatta azok továbbélését is. A már korábban kihalt debreceni kerámia felújítóját, ifj. Szabó Mihály karcgázt, a népművészet mesterét és a nádudvari fekete kerámia egyik legjobb mesterét, ifj. Fazekas Lajost, a népművészet mesterét a kiállítás külön is kiemelte. A kiállítás igen nagy érdeklődést mellett, 1975. március 23-án nyílt meg és két hétig tartott nyitva. A kiállításhoz a Déri Múzeum kétnyelvű, gazdagon illusztrált vezetőt adott ki (Ghidul expozitiei de ceramică din Debreceen și Nádudvar).

A weimari közművelődési intézményekről

T. HORVÁTH ILDIKÓ

1974 tavaszán három hetet töltöttem a művészetek és a humanista műveltség Ilm-parti városában, Weimarban. A városban, amely ma is az NDK egyik művelődési központja, igen élénk és magas szintű kulturális és tudományos élet folyik. Itt működik az NDK nemzeti színháza, a Deutsches Nationaltheater, oktatási intézményeiben (pl. Franz-Liszt-Hochschule, Hochschule für Architektur und Bauwesen) színvonalas képzés, a Klasszikus Német Irodalom Nemzeti Kutató- és Emléktárhelye (Nationale Forschungs- und Gedenkstätte der klassischen deutschen Literatur, a továbbiakban NFG) különböző egységeiben pedig komoly gyűjtő, kutató és tudományos feldolgozó munka folyik. A város kulturális programját színházi előadások, koncertek, tudományos előadások alkotják. Weimari tartózkodásom idején zajlottak pl. a Nemzetközi Goethe Társaság egy hetes ünnepi ülésorozatának rendezvényei is.

A várost azonban nemcsak mai élete teszi művelődési központtá, ismertté és híressé az egész világon, hanem talán méginkább múltja és ezt a múltat őrző tudományos intézményei, múzeumai, emlékhelyei. Weimar mindig is fontos szerepet játszott a német művelődési életben. Kulturális és tudományos élete már az 1500-as években igen nagy fejlődésnek indult Luther Márton, a reformáció megindítójának, majd Lucas Granach, nagy német festőnek a városba érkezésével és itteni működésével. Később J. S. Bach töltött majdnem 10 évet a városban. A XVIII. század utolsó évtizedeiben pedig Anna Amália hercegnő, a művészetek és a tudomány nagy pártfogója, maga köré gyűjtötte udvarában korának legjelentősebb íróit, művészeit, tudósait. Hívasára érkezett a városba Wieland. Később otthonra talált itt Goethe, Herder, Schiller is. Weimar ekkor élte fénykorát. Goethe és Schiller — a német irodalom két nagy alakja — köré tömörülve élénk szellemi és tudományos élet fejlődött ki. Goethe nemcsak írói tevékenységet fejtett ki, de részt vett a város művészeti és tudományos intézményei életének irányításában, a nemzeti színház megteremtésében. A XIX. századi Weimar életét Liszt Ferenc itteni működése fémjelzi, aki hosszú időre a német zenei élet központjává tette a várost. Tanítványok serege vette körül, meglátogatta itt Borogin orosz zeneszerző és Richard Wagner, akinek mint udvari karnagy először ő vitte színre három művét Weimarban.

A város nagyjainak emlékeit számos múzeum és emlékház őrzi és mutatja be. Csak néhányat említve itt találjuk a Wieland Emlékmúzeumot, a Herder Múzeumot, a Lucas Granach-házat, a Schiller-házat; a Goethe Nemzeti Múzeumot, amelyet Goethe egykori lakóházában rendeztek be. Korábban berendezve láthatjuk itt Goethe dolgozószobáját, lakószobáit, könyvtárát, természetudományi gyűjteményét és műtárgygyűjteményének csodálatos porcelánjait, szobrai, rajz- és éremgyűjteményét. A Liszt-házat, melynek emeleti helyiségeiben ma is úgy láthatjuk a búto-

rokat, képeket, emléktárgyakat, zongorákat, ahogyan Liszt életében álltak. A földszinten levő múzeum két termében pedig családi fényképeket, eredeti kottakéziratokat, barátaiktól kapott leveleket, halotti maszkját állították ki, hogy csak néhányat említsünk a gazdag anyagból.

A város történeti múltját mutatja be a Thüringia ős- és korai történeti Múzeuma (Museum für Ur- und Frühgeschichte Thüringens), a Városi Múzeum (Stadtmuseum). Az Állami Műgyűjtemény (Staatliche Kunstsammlung) hatalmas festmény, szobor, iparművészeti gyűjteménye szintén ismert.

A szellemi hagyaték őrzésére az NFG hivatott, amely az NDK kormányának 1953. augusztus 6-i határozata alapján jött létre és vezetésével működnek Weimar kulturális és tudományos intézményei. Közöttük a Goethe—Schiller Archiv és a Német Klasszika Központi Könyvtára (Zentralbibliothek der deutschen Klassik). Az NFG megalakulásával új korszak kezdődött a gazdag kulturális örökség megőrzésében, feldolgozásában és közzétételében. Az intézmény feladatává vált a klasszikus irodalom emelkei mellett az új német irodalomra vonatkozó dokumentumok gyűjtése és ezzel párhuzamosan az azokban való kutató- és tudományos munka lehetővé tétele is.

A kéziratok anyagot a Goethe—Schiller Archivum őrzi, amely 1896-ban nyílt meg. Először csak a Goethe kéziratok megőrzése és gondozása volt a feladata. Később tevékenysége kibővült. Megvásárolták a Schiller hagyatékot is (ekkor kapta a Goethe—Schiller Archivum nevet), majd több kéziratot is. Jelenleg 60 kéziratot tart, és 300 személytől származó egyéni kéziratot őriznek, nemcsak íróktól, hanem műkincsetől és tudósoktól, filozófusoktól és zeneszerzőktől is. Így pl. a két legnagyobb egységet képviselő Goethe és Schiller hagyatékon kívül a Wieland, Herder, Nietzsche, Lessing, Heine kéziratokat is.

Ami számunkra elsősorban érdekes, hogy itt őrzik Liszt Ferenc kéziratok hagyatékát is: zeneelméleti munkáinak kéziratait, feljegyzéseit, levelezését, naplót, úti jegyzetét, koncertjeiről készült kritikákat, hivatalos iratokat, kottáit; valamint a Liszt kéziratok hagyatékával egyesült kéziratot anyagot is, amely a Liszt-tanítványok — így Lina Romann, Martha Remmert, Marie Lipsius (La Mara) —, valamint a weimari Liszt Múzeum gondozóinak, múzeumőreinek (custosainak) — Carl Müller-Hartung, Karl Orbist, Peter és Felix Raabe — hagyatékából áll. Ezek legtöbb darabja Liszt életére vonatkozó adatokat tartalmaz. Pl. a Martha Remmert gyűjteményben található meg a Liszt Társaság üzleti papírjai, a Liszt Akadémia iratanyaga, magyarországi koncertek kritikái, koncertprogramok és meghívók. A Marie Lipsius hagyatékban őrzik az általa összegyűjtött és kiadott Liszt és Hans von Bülow levelezés előszavának kéziratát, különböző Liszt-kiadványok korrektúráit, Lisztről készített feljegyzéseit, Peter és Felix Raabe hagyatékában pedig Liszt életrajzhoz készített feljegyzéseket, a Liszt Múzeum hivatalos iratai, a kép- és éremjegyzékek készült feljegyzések vannak.

Az Archivum munkatársai az itt lévő anyagról jegyzéket készítettek, amelybe felvettek minden kéziratot, amit itt őriznek. A jegyzék gyűjteményesgönggként dolgozza fel az Archivum anyagát, és célja az volt, hogy áttekinthető adjon anyagáról, megkönnyítse a hatalmas anyagban való eligazodást, a kutatók számára használhatóvá tegye. Az archivum nemzetközileg ismert. A világ minden részéről érkeznek ide kutatók és folytatnak kutatómunkát. Az állományjegyzéken kívül az archivum dolgozóit az anyagot forráskiadvány kiadása céljából is feldolgozzák.

A Német Klasszika Központi Könyvtára tudományos szakkönyvtár. Elsődleges funkciója a német klasszikus irodalom gyűjtése. Ebből következően teljességre törekvően gyűjti a német klasszikusok műveinek kiadásait, a róluk szóló irodalmat az egész világból. A könyvtár másik szakterülete a Thüringia anyag, valamint általában a német nyelvű zenei és művészeti anyag gyűjtése.

A könyvtár mai épülete többszöri átépítéssel, hozzáépítéssel alakult ki. Legrégibb része az 1562–63-ban épült ún. »zöld vár«, amit 1761–66-ban Anna Amália hercegnő átépíttetett, hogy alkalmas legyen a hercegi könyvtár befogadására. Majd 1803–1805-ben újabb részt építtettek hozzá Goethe — ő volt a könyvtár vezetője 1792-től 1832-ig — javaslatára. Végleges formáját csak 1937-ben nyerte el újabb bővítések után.

A könyvtárban jelenleg 750 000 könyvet találunk. Gyűjteményének kezdeti 1690-re nyúlnak vissza, Ernst Wilhelm herceg könyvtárához. Gyarapításához később nagyban hozzájárult Anna Amália hercegnő és Goethe. Ma a könyvtár gyűjteményében külön-külön egységet alkotnak a klasszikus német irodalmi anyag, a Thüringia, a művészeti és zenei, valamint a nagyszámú folyóirat gyűjtemény. Igen értékes része a könyvtárnak a Faust-gyűjtemény. A 12 000 kötetes »Bibliotheca Faustiana« átfogó képet ad a XVI—XX. századi világirodalom kedvelt témájának történetéről. A könyvtár feltett kincsei közé tartozik többek között még a 477 ösnyomatvány, a XV—XVI. századi humanista nyomtatványok, egy teljes Luther elsőkiadás-gyűjtemény, egy XV. századi német térkép, két, 1527- és 1529-ből származó világtérkép, a XVII—XVIII. századi ún. emlékkönyvek, Anna Amália könyv- és feljegyzésfüzet-gyűjteménye, Carl August hadseregkönyvtára, a Goethe-korabeli nyomtatványok, a XVIII—XIX. századi irodalmi gyűjteménye. Goethe és Schiller magánkönyvtára, amelyek emlékházaiukban vannak elhelyezve.

A könyvtár ún. rokokótermében számos műkincset is őriznek Goethe, Schiller, Herder, Wieland és sok más, a klasszikus idők nagy alakjainak kortársaik által festett portréit, mellszobrai találhatóak itt.

A könyvtár nyilvános szakkönyvtár. Állományának megőrzése, gondozása és gyarapítása kiegészül a feltárási munkával. Ehhez a feltárási munkához tartozik a gyűjtemény katalógizálása, gyarapodási jegyzékek kiadása, bibliográfiai készítése, amelyek a könyvtár anyagát a tudományos kutatók számára hozzáférhetővé teszik. A Zentrallibothek bibliográfiai elsősorban a klasszikus irodalmi anyagot dolgozzák fel, így pl. elkészítették a Heine, Lessing, Schiller, Goethe-bibliográfiákat, a Faust-bibliográfiát. A könyvtár anyagában való tájékozódást segítik elő még a havonta megrendezett kiállítások az új könyvekből, valamint az aktuális eseményekhez kapcsolódó kiállítások.

Míndezek az intézmények igen jól szervezettek és magas színvonalú technikai ellátottsággal rendelkeznek. A kulturális munka eszközökkel való felszerelése terén sokat tanulhatunk a weimari közgyűjteményekben. A mintaszerű felszereltség nemcsak gyorsabbá és pontosabbá teszi a kutató és feldolgozó munkát, hanem mélyebbé és eredményesebbé is. Egyszersmind a közművelődési funkció ellátására is sokkal alkalmasabbá teszik az intézményeket.

Összegezve: a weimari művelődési intézmények szépen igazolják a klasszikus német műveltség és művészet hagyományainak megbecsülését és továbbadását, illetőleg az NDK szocialista kultúrpolitikájának eredményességét.

A múzeumpedagógia és az Ifjú Múzeumbarátok Köre

SZAMOSÚJVÁRI SÁNDOR

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Gyakorló Általános Iskolája II. Rákóczi Ferenc Honismereti Szakköre már több alkalommal szervezett a Déri Múzeumhoz tartozó Ifjú Múzeumbarátok Körét. Utoljára 1973—74-es tanévben a szakköri tagok közül 19-en jelentkeztek a csoportba. A belépők egyéni tagságként fizették ki az 1974-es tagdíjukat. Az Ifjú Múzeumbarátok Köre tagsága önkéntes jelentkezés alapján alakult és igyekeztünk öszejöveleteinket is elválasztani a szakköri foglalkozástól. Bár néhány foglalkozás a rossz idő, vagy technikai okok miatt elmaradt, néhányról érdemes beszámolni.

Hortobágyon a Pástromúzeumot, Nyírbátorban a műemlékeket és a múzeumot látogattunk meg. Emlékezetes maradt az a budapesti kirándulás amelyiknek célja a különböző múzeumokkal való ismerkedés volt. Vettünk előadást hallottunk Módy Györgyné Nepper Ibolya régészről, s ugyancsak ő ismertette meg csoportunkkal helyszíni bemutatás alapján Zelemér múltját is. Körünket meglátogatta Masits László és Lovas Márton, a múzeum tudományos főmunkatársai, akik nemcsak a foglalkozást hallgatták meg, hanem maguk is tájékoztatást és kiegészítést adtak.

Bekapcsolódtunk a múzeumi hónap rendezvényeibe, s küldöttségileg vettünk részt a Múzeumbarátok Körének évi közgyűlésén.

Körünk nemcsak ismertetést tartott Déri Frigyesről, hanem Lovas Livia vezetésével megkoszorúta a múzeumlápitó Csanak utcai emléktábláját.

A múzeumot közművelődésben betöltött szerepéről és a múzeumpedagógiáról sok cikk lát napvilágot, s országos konferenciát is rendeztek e tárgyban. A szombat helyi konferenciának is ez volt a központi kérdése. A múzeumok e népművelési funkcióit csak úgy tudják ellátni, ha minél szélesebb bázisra tesznek szert. Az Ifjú Múzeumbarátok Köre még csak szerény kezdeti lépés, s ha nem is tekinthető tömegbázisnak, de annak feltétlenül alapját képezi.

Amennyiben az iskolai történelemtanításban is egyre nagyobb szerepet kap az iskolán kívüli tevékenység, a történelmi szemlélet bővítése, a tárgyi emlékekkel és a forrásokkal való megismerkedés, úgy nő a múzeumpedagógia és a hasonló kezdeményezés jelentősége. Természetesen még sok a tennivaló mindkét fél részéről, hogy e kör és hasonló kezdeményezések beletartozzanak a szocialista múzeum modelljébe, s a jó példa erejével hassanak.

MAGYAR NYELV HETE HAJDÚ-BIHAR MEGYÉBEN

A rendkívül nagy érdeklődés mellett, ápr. 14—19 között tartott ünnepi hét Balmazújvároson végződött Görömbei András Veres Péter és a magyar nyelv c. előadásával.

A magyar őstörténet kutatásának néprajzi forrásai

KATONA IMRE

A honfoglalás előtti osztály nélküli társadalom néprajzi kutatásának lehetőségei

A történelme folyamán több ízben is gyökeresen átrendeződött *jelenkori* magyar osztálytársadalom kisebb vérségi-rokonsági-területi vagy egyéb csoportjainak, szervezeteinek és intézményeinek néprajzi vizsgálata őstörténet szempontból magától értetődően kevés reménnyel kecsegtet. Az ún. népi társadalomra is érvényes azonban a fejlődésnek a néprajztudomány által fölismerett törvényszerűsége, mely szerint megőrzött régiségek és nemzetközi néprajzi párhuzamok segítségével a már többszörösen átalakult jelenségek közül is több-kevesebb biztonsággal vissza tudunk következtetni az előző formákra. Ezek szerint a származató (genetikai) és az összehasonlításon alapuló (tipológikus) módszer együttes alkalmazásának van legnagyobb esélye.

A társadalmat a néprajztudomány egyik legfiatalabb szakága, az ún. *társadalmi vagy társadalomnéprajz* (szociálantrópologia) is vizsgálja; nálunk jókora késéssel indult és még nem jutott el odáig, hogy figyelmét a honfoglalás előtti korszakokra is kiterjessze. Ettől függetlenül a leszármazási-rokonsági rendszerek és elnevezések hazai és nemzetközi vizsgálatának (Bodrogi), továbbá a család-had-nemzettség kutatásának (Fél, Morvay) eddigi eredményei már hasznosíthatók és kiegészíthetők a nyelv-tudomány (Nyíri, Pais), a társadalomtörténet (Bartha, Györfői) és a régészet (Dienes, László) megállapításait, sőt esetenként (hordaszervezet, anyajogú társadalom stb.) bizonyos helyesbítéseket is lehetővé tesznek.

Az uráli—finnugor—ugor társadalom

Nemzetközi néprajzi párhuzamok arra vallanak, hogy már a leg-egyszerűbb, legkezdeteleesebb társadalmak is szervezettek: *nem* és *kor* szerint munkamegosztásban folyik a termelés, a nemek közötti kapcsolatokat ellenőrzik és szabályozzák (házassági osztályok vannak); kezdetről fogva jelen van a *család*, mely alapsajtja a közös vadászterületen kóborló, családok laza halmazából álló *hordának*. Néprajzi adatok híján a szabályozatlan kapcsolatok időszakának megfelelő *promiszkuitás* egyelőre nem több pusztá feltevésnél, a családok viszont a legrégebb idők óta máig a társadalom alapvető csoportjainak kell tekintenünk, amely önmagában éppúgy nem maradhat fenn, mint az egyén sem, magasabbrendű szervezet (horda-nemzettség-törzs stb.) van fölötté. (E függőség miatt a családot sokáig meg sem nevezzük, a magyarba is a szláv nyelvekből került a család-cseléd szó.)

Kissé bonyolultabb a helyzet az *anyajogú* társadalom (matriarchátus) kérdésével kapcsolatban. A legújabb néprajzi vizsgálatok tisztázta az

anyajog szerzteágazó kérdéskörét s egyben cáfolták is egy anyajogú (matriarchális) történelmi korszak meglétét. Nagy kár, hogy a társtudományok mindeddig nem vettek erről tudomást és szinte kiirthatatlan közhelyként él tovább! Annyi bizonyos, hogy a leszármazást, öröklést stb. apa- vagy anyajogon egyaránt lehet számítani (sőt, mindkettőn párhuzamosan is!), de még az anyajog előnyben részesített *nem* is az esetek többségében férfi! A tiszta anyajog ritka jelenség, kimutathatóan másodlagos és az apajog szabályos megfelelője, mintegy a tükörképe. Az anyajogú társadalom alapja csak a nők minden téren termelékenyebb munkája lehet, ilyen esetekkel pedig vajmi ritkán találkozunk.

Az előzőnél jóval nagyobb jelentősége van a még nem minden vonatkozásban ismert, de kezdetről a többszörös átértelmeződés ellenére máig kimutatható *kettős* (duális) természet- és társadalomszemléletnek. (Férfi-nő, gyermek-felnőtt, fiatal-öreg; job-bal, fel-le, észak-dél, kelet-nyugat, Nap-Hold stb., stb.) A jelek szerint a társadalom felépítését és vezetését is alapvetően e kettősség jellemzi, nyomaival sokfelé formában huzamos időn át találkozunk. (Vogul nemzetsecsoportok, ún. frátriák; fekete-fehér magyarok; bőség-inség stb.) Feltehető a társadalmi érintkezés, a nyelvhasználat terén való korai jelentkezése és szívós fennmaradása is. (Kettős elnevezés, kettős névadás stb.)

Mindezek alapján joggal tekinthetjük fel, hogy az uráli korszak társadalmi szakmárvóló, közös vadászterületen kóborló *hordákból* állott, melyek függőségi viszonyban álló *családok*at foglaltak magukba. A hordán belül természetesen a *nem* és *kor* szerinti munkamegosztás uralkodott, a nemek közötti tartósabb kapcsolatokat pedig valamiféle *kétosztályú* házassági rendszer biztosíthatta. A leszármazást és az öröklést valószínűleg mindkét ágon (apai-anyai vonalon) számították, de a vadászat-halászat fontosabb termelési ág lévén a gyűjtögetésnél, kezdetről fogva a *férfi* volt a dominánsabb nem. Nemzetközi néprajzi párhuzamok arra bátorítanak bennünket, hogy a *totemizmust* (állatostól való eredeztetést) már e horda korszaktól feltételezzük; a totemek (állatosók) többsége természetesen a vadászott és halászott állatok közül került ki, ill. az ösként tisztelteteket tilalom (tabu) védte, gyakran még nevüket sem ejthették ki.

Néprajzi következtéseinket nyelvészeti adatok is támogatják. A család megkülönböztetését és így elnevezését sem keltezhetjük ettől a korszaktól, ellenben a legalapvetőbb rokonsági elnevezéseket (*ős* = *apa*, *eme* = *anya*, *nepa* stb.) már igen. A hordák és a házassági osztályok (a két csoport egybe is eshetett) elnevezését kutatóink eddig nem keresték, holott a magas-mély hangalakban egyaránt sokféle jelentésű és formájú *szersor* valamelyik ösében sejtethetik. A *szers* = *nemzettség* gondolata (vogul párhuzamok alapján) felvetődött ugyan, de később elejtették. Ez az elnevezés a néprajzi módszer segítségével jóval visszább vetíthető: egyaránt jelenthette a területi elven nyugvó *hordát* (sor, sarok) és a leszármazási-vérségi-rokonsági kapcsolatok alapján nyugvó *házassági osztályt* (szer) is. Mindenesetre feltűnő, hogy e szócsalád máig két alapjelentéssel bír: összefon és összetelepül. Mindkettőre számos néprajzi párhuzam van, közülük a *szeres* (nem utcás, hanem családok szerinti házecsoportok-ban történő) település a legismertebb. Annál feltűnőbb viszont, hogy kutatóink máig nem vették észre a *regőségek párosító* mondókját, melyben következetesen az *őszep* *őndörít* és hasonló kifejezések, vagyis az *őszesodrás* fogalma lappang.

Szamojéd és más néprajzi párhuzamok is arra vallanak, hogy a területi horda átváltozhat vérségi alapokon nyugvó *lokális nemzettségé*, különösen ha határai korábban egybeestek a házassági osztályokkal. A nem-

zetség kialakulásához nem kell állattartó-földműves életforma, zsákmányoló fokon is megjelenhet, mindenesetre állandó telephelyen bontakozik ki. A nemzetséggel új társadalomtörténeti korszak is kezdődik, melynek jelentőségét nehéz lenne eltulozni.

A nemzetségek időben és térben található formái meglepően egyöntetűek: kőztulajdon, vélt vagy valóságos őstől való egyesnes (főként apai-) ági leszármazás, közös név, szokások, idegenből való házasság (exogámia), a tagok véd- és dacsövetsége (vérbosszú), teljes önkormányzat és hasonló jellemzők. Amíg a nemzetségek főlé újabb, magasabbrendű társadalmi szervezet nem épül, az egyes nemzetségek közötti viszony inkább ellenséges, míg a hordákat a barátság jellemezte. (Az *epikus* világljárás a horda, a küzdelem ábrázolása pedig a nemzeti fokra utal.)

Mindezek alapján a területi (lokális) nemzetség kialakulását már a *finnugor* korra feltételezhetjük; jellemzői nem térhetek el az általánostól, de bizonyosan *apaági* volt, még az idegenbe vitt nők is mindvégig apjuk nemzetségébe tartoztak. A kis vagy a három-négy nemzedéket magába foglaló nagycsalád és maga az egyén is sokkal jobban függött a nemzetségtől, mint korábban a hordától; a laza szövétü területi-házassági elv felett győzött az egyes ágon számított vérségi kapcsolat.

A nemzeti társadalom e korábbi, finnugor szakaszából sem számíthatunk a család önálló megnevezésére, ellenben a fel- és lemenő egyesnes (apa-) ági rokonok megnevezése kiterjedtebb, tükröképszerűen ismétlődő lehetett, amint erre régisebb népcsoportjaink rokonsági rendszere és elnevezései is utalnak. A leszármazási »ranglétra« értelemszerűen csak kor szerint volt tovább tagolható, mivel a nemzetség »örökös« és »teljesjogú« tagjai csak a férfiak lehettek. Ebből az időszakból maradt fenn a magyarra máig következetesen jellemző kor szerinti különböztetés épp a legközelebbi rokonok között (öcsém-bátyám, húgom-néném). E férfiakat előnyben részesítő társadalom tehát értelemszerűen kor szerint tagolódott, a korszakok egyben a leszármazás sorrendjét, az őstől (apától) való időbeli távolságot is jelentette. Joggal feltételezhetjük többé-kevésbé szervezett korcsoportok (korosztály-szervezetek) meglétét is, erre azonban éppen finnugor—magyar viszonylatban nagyon kevés adat van. Annál valószínűbb viszont, hogy a legidősebb (majorátus) vagy a legfiatalabb (minorátus) fiút előnyben részesítő örökösödési, öröklési szabály számtalan, nemzetségen belüli ellentétet vezetett, és a fiak küzdelmének epikus ábrázolása a nemzetség e korai, nem pedig bomló, kései szakaszához köthető.

A hordaszervezetnél követett módszer segítségével a nemzetség korai (finnugor) elnevezését is több-kevésbé valószínűsítéssel kikövetkeztethetjük: az időközben népes családdá nőtt *nem* szó valamely korai alakja jelölhette a vérségi (tehát nem területi vagy házassági) alapon nyugvó társadalmi csoportot, vagyis a *nemzetséget*. A leszármazást legalább heted ízigen számontartották, így a nemzetség fogalmába a meghalt ősök is beletartoztak. Mínderre nemcsak nemzetközi, hanem közvetett magyar párhuzamok is vannak. A nemzetség szó az *egész* magyar nyelvtelületen ismert, ma már csak rokonsági rendszert jelöl: az apaági vérokonok összességét, beleértve a meghalt ősöket és a leszármazottakat 2–3 ágazatig. Intézményszerűen csak a bukovinai székelyek nemzetsége működött: közös ügyeket megtanácskozták, a törvény előtt vagy ellenfeleikkel szemben együttesen léptek fel, a tagok az egész nemzetség segítségét, ugyanakkor ellenőrzését is élvezték. Ebben a másodlagos, újkori nemzetségben a nők helyzete sokat enyhült, az egész intézmény azonban egy előzőnek halvány emléke. Egyébütt a rokonság pótolja, melynek máig

legfontosabb szerepe a vérokonok összeházasodásának kiküszöbölése. Nemzeti fokon ezt az *exogámia* (nemzetségen kívüli házasság) szigorú szabálya biztosította, melynek következményeképpen a nemzetségek között tartós baráti vagy — erőszakos nőszerezés esetén — ellenséges kapcsolatok (vérbosszú) alakulhattak ki. Az idegenből való feleségterzés *epikus* ábrázolása minden bizonnyal az exogámia kialakulásától keltezhető. A korábbi területi (horda) *totemizmus* időközben *vérségi* (leszármazási) jellegűvé vált.

Az *ugor* kori társadalom termelési köre jelentősen kibővült: a zsákmányolás mellett fejlődő állattartás és kezdődő földművelés megjelenése jellemezte; az új termelési ágak nem feltétlen egyidejűséggel jelentek meg minden nemzetségnél, hanem bizonyos időbeli eltolódás és ebből adódóan térbeli munkamegosztás is elképzelhető közöttük. Az »újítók« azonban mindig érzik és éreztetik is előnyüket a többivel szemben. Ismét adva van tehát egy még el nem feledezt és el sem mosódott kettősség! (Vö.: vogul frátriák lóval-medvével, ill. a nyers-fém hússal kapcsolatos ellentét.)

A kedvezőbb körülmények révén felszaporodott nemzetségek ágakra osztottak; az ezeket a család felől tekintjük, akkor nemzeti méreteket öltött nagycsaládoknak (klánoknak) vehetők, ha azonban felülről, a nemzetség szemszögéből nézzük: annak részei csupán. E többszöröződés nemcsak befelé és lefelé, hanem *kifelé* is észlelhető; a nemzetség kitérte, újabb al-, területi vagy egyszerűen testvér-nemzetségeket hozott létre, melyek nem feledekt a közös származást, egymás között nem házasodtak, ellenben közös ünnepeket ültek és véd- és dacsövetségben maradtak egymással. E nemzetségcsoportokat az ókori görögök frátriáknak nevezték, náluk inkább kultikus (szertartásokat, ünnepeket rendező) szerepe domborodott ki, míg az ennek megfelelő római curiák közigazgatási egységekké váltak. Kezdetlegesebb fokú megfelelői a *vogul* frátriák, melyek külön névvel (mos-por) illették magukat és állandó volt közöttük a történelmi gyökerű vetélkedés; ebben nem feltétlenül kell két nép összeolvadását sejtünk, mint a kutatók többsége teszi, hanem sokkal inkább az életforma-váltás időbeli eltolódását.

Magyar nyelvi és néprajzi adatok alapján e korszak elkülönítése jóval nehezebb, mint az előzőké vagy a következőké. A társadalom *vérségi-rokonsági* szerveződése, szerkezeti felépítése ugyanis az *ugor* korban érte el a *csúcspontot*, utána már a vagyon-területi-politikai teretgeződés (szegmentálódás) kezdődött. A korábbi csoportok és szervezetek elnevezésükkel együtt *magasabbrendű* tartalmat kaphattak, hogy később ismét szűkebb körre korlátozódjanak. E megmondolás alapján talán nem járunk messze az igazságtól, ha erre a korszakra tesszük a *had* szó fogalmi-tartalmi kiterjesztését. Maga a szó minden bizonnyal korábbi, legalább *finnugor* kori, akkor még területi nemzetséget jelenthetett, mely a hordát váltotta. Az *ugor* kor frátriális viszonyai között a *had* szó már a kiterjeszkedett: a területileg is osztott nemzetség együttlako tagjait, ill. a nemzetségrészek nagyjából egy korosztályba tartozó legyverfogható férfitagjait jelölte (esetleg nem is teljes egyidejűséggel). Ezzel megleltük a feltételezhető *korosztály-szervezet* emlékét is! A magyar nyelvterület nagyobb részén (Erdélyben nem!) egymás tőszomszédságában lakó férfiági rokonokat vagy együttlako nagycsaládot jelölnek ezzel a *had* szóval, melynek mindig volt némi hadászati-érdekvédelmi jellege, bár utóbb már a gyermekek, nők, sőt közvetlen szomszédok is beletartozhattak. A *palóc hadas* település nyelvjárásból az *örsegi szeres* megfelelője, e két szó kiterjedt családja is bizonyítja a vérségi-rokonsági rendszerek fejlődésének és hanyatlásának hullámozó életútját. Szinte bizonyosra vehető, hogy a *totemizmus*

maga is végigjárta ezt az utat: a hordától a nemzetség, majd egyes családokig bezárólag. Képi formában pedig a *tulajdonjegy* (tamga) alakulása követhető nyomon: egyszerű területi jelből nemzetségi közjellé válik, majd annak osztódásával a tamga is részeire (daru-daruláb stb.) bomlik. A társadalmi fejlődés tehát korántsem egyszerű mennyiségi képlet, sokkal inkább *minőségi* fokon történő *ismétlődés*.

A vándorlások korát újabb életforma-váltás (nagyállattartás-földművelés), más nyelvű és műveltségű társadalmakkal való széleskörű, hosszas érintkezés vezeti be, ill. jellemzi is mindvégig. Néprajzi-régészeti adatok bizonyítják, hogy a nomád állattartás egyrészt *nem* előzi meg a földművelést, másrészt valójában *nincs* is tiszta nomadizmus. A pásztorkodó népek társadalmi mindenesetre még nemzetségi alapokon nyúznak, de már vagyoniilag tagolt; eljuthat egy *korai* feudalizmusig és minden tekintetben a férfinak biztosítja a vezető szerepet. Ezen tartások még a nemzetségek és más vérségi-rokonsági csoportok, olyan *változókéonyak* a törzsek, főként pedig a különféle törzsszövetségek, mivel nincs még állandó és szilárd államkeret.

A honfoglalást megelőző vándorlások korának magyar társadalmát néprajzi-régészeti-nyelvészeti adatok segítségével viszonylag részletesebben jellemezhetjük. Az előző korszakokból megmaradt a nemek és korok szerinti munkamegosztás, sőt a két nem, ill. a pásztorkodó-fegyverforgató férfiak koresoportjainak időszakos különélése is. A letelepedés egyébként mindig *kis-* és *nagycsalád*, valamint *nemzetség* szerint történt, a területi, vagyini (tulajdon szerinti) tagolódás lényegében *egybeesett* a vérséggel. A törzs kifejlesztése révén azonban a nemzetség éppúgy elvesztette önkormányzatát, mint ahogy a nagycsalád és a kiscsalád sem volt független a nemzetségen belül. A nemzetségi köztulajdon elve is csorbát szenvedett, egyes családok, ill. nemzetségek kezében felhalmozódott a vagyon, lehetek *bőségben-inségben* élő (fekete-fehér) magyarok. A törzs volt a magasabbrendű szervezet, mely a nemzetségek főbb szerepkörét kiszajátította. A törzs maga *több* nemzetségből, frátriából tevődött össze, ezek száma 5–9 között váltakozhatott, az átlagot — a magyarság esetében is — 7-re tehetjük. Ez a viszonylag sok nemzetség már nem feltétlenül volt rokon, a törzs nevét a legnépesebb, legvagyonosabb nemzetség, ill. annak vezetője adta. A törzsek területi-politikai-érdekvédelmi szervezetek lévén, bárnikor osztozhattak és újra kiegészülhettek, mint maguk a magyar törzsek is. Állandóbb telephelyen és békében inkább a nemzetségi, vándorlás közben, hadjáratok idején pedig a törzsi szervezet volt a fontosabb, a korabeli források is hol egyiket, hol másikat említik gyakrabban. A törzs vezetése a nemzetségi *előkelők* kezében volt, kik maguk köré rokonokból, idegenekből álló *jobbágyokat* (fegyveres kísérőket) gyűjthettek és hatalmi előjogokat gyakoroltak. E nem vérségi és nem örökletes vezetést minden áron örökletessé igyekeztek tenni, különösen ami a *fejedelmet* (törzsfőt) illeti. (Az új, uram, uraság-ország szócsalád kiterjedése is jelzi a folyamatot.) A csodás eredeztetés (turul-monda), a hősök teatinek epikus ábrázolása stb. egyre inkább ezeken az előkelőknek körére korlátozódott. Ők áttörhettek az egyenjúság szabályát is, több feleségre, ezzel még több vagyonra és kiterjedtebb rokonságra, hatalomra tettek szert.

Ami a nemzetségekből összetevődő törzsekről mondtunk, ismételnünk a törzsekből összetevődő szövetséggel kapcsolatban: ez is 7 törzsből áll (a hetedhét ország elnevezés és a hét magyar őrsi emléké). Maga a törzsi szövetség már a népnél magasabbrendű fogalom: az állam előhírnöke. Egyelőre még ugyanúgy kötik meg, mint két férfi a *vérint* való vagy más szóval: a *vérttestvérséget*: véruket közös edénybe csurgatják s

mindnyájan isznak belőle; ettől az időtől kezdve egymást soha cserben nem hagyhatják! (A vérszerződés mondáját néprajzi párhuzamok segítségével igazolni lehet.) Ha ezt nem tennék, a törzsszövetség még bizonytalanabb lenne, mint alkatrésze, a törzs. A szövetségen belül is a legnépesebb, leghatalmasabb törzs tőlt be vezetőszerepet: övé a központi hely, fő emberei adják a szövetség vezetőit. E vezetést megosztott: a *szent* fejedelem (kündü) biztosítja az égiekkel (ősökkel, istenekkel) való kapcsolatot, a *hadvezér* (gyula) a védelmet és a *biró* (karcha) a belső rendet. Minden nemzetségen kívüli, törzsek közötti ügy központi intézést kíván; a hatalom elidegenedése révén alakul ki a *bűn*, a *gyón*, a *birság*, a *törvény* stb. tudata, ill. alkalmazása. Az előkelőknek már nem elegendő a tulajdonjegy, hanem betűket, írást vesznek át és állítják szolgálatukba. A központi hatalom köré összpontosul a művészet, a költészet minden ágazata is.

A központi államhatalom *honfoglalás utáni* kialakulása után a törzsszövetségi rendszer, a társadalom nemzetségi szervezete látványos gyorsasággal hull szét és alakul ki a *feudális* osztálytársadalom. A korabeli vagy újkori faluközösségekben, rokonsági rendszerekben az eltűnt magasabbrendű formák nyomait is alig leljük, több keresnivalónk lehet viszont a folklórban. A nemzetségi-nagycsaládi szervezet maradványai mindenestre elég szívszón élnek tovább, melyek ha megskatifikálással, de kedvező viszonyok között újra és újra kiegészülve, szinte a századfordulőig követhetők. A *nemzetség maradványait* intézményszerűen a bukovinai székelyeknél, a rokonságra korlátozódva pedig országszerte megtaláljuk. A *nagycsalád* pedig a palócoknál maradt fenn eleven rokonsági csoportként az utóbbi évtizedekig. A falusi *rokonsági elnevezések* rendszere máig inkább *nagycsaládi*, míg a városi terminológia kiscsaládi jellegű. Sokáig fennmaradt a nagycsaládi keretben élt asszonyok *kisebbségi-nagyobbik uram* kifejezése, mely *nem* feltétlen jelent levirátust (megözvegyült asszonyt az elhunyt férj fitestvére veszi el), de maga a levirátus szokása is a legutóbbi időkig fennmaradt. Régies vonás a *férfiak örökösödési* és egyéb előnye, mindkét nem esetén a *korkülönbség* (báty-öcs, nén-húg) pontos jelölése és ennek az örökösödésben fiágon való jelentkezése (majorátus, minorátus). Szinte máig megmaradt a nemek közötti több ezer esztendő munkamegosztás gyakorlata is.

IRODALOM

1. Bartha Antal, A IX–X. századi magyar társadalom. Bp. 1973.
2. Bodrogi Tibor, A néprajzi terminológia kérdéséhez. Társadalomszervezet, vérségi kapcsolatok: Ethn. 68. (1957), 1–55. p.
3. Bodrogi Tibor, A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése: Műv. és Hagy. 3 (1961), 129–148 p.
4. Bodrogi Tibor, Társadalmak születése. Bp. 1962.
5. Bónis György, István király. Bp. 1966.
6. Csernyecov N. V., Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezeteinek történetéhez. Bp. 1949.
7. Dienes István, A honfoglaló magyarok. 2. kiad. (Bp. 1974.)
8. Fél Edit, A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson. Ersekújvár, 1944.
9. Fél Edit, A magyar népi társadalom életének kutatása. Bp. 1948. (További irodalommal.)
10. Fél Edit, Adatok a bukovinai székelyek rokonsági intézményeiről: Népr. Közl. 3 (1958), 4. sz.
11. Fél Edit, Fejezetek Tiszaigaz társadalmának megismeréséhez: Népr. Közl. 4 (1959), 1–2. sz. 70–114 p.
12. Győrffy György, Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959.
13. László Gyula, A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944.

14. Molnár Erik, A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. Bp. 1945.
15. Morvay Judit, Asszonyok a nagycsaládban. Bp. 1956.
16. Morvay Judit, A had és nemzetség fogalmának körülhatárolása. Ethn. 77 (1966), 481—494 p.
17. Nyíri Antal, A had és a szer: Nyelv és Irod. 2 (1956), 103—132 p.
18. Papp László, A magyar népi jogélet kutatása. Bp. 1948. (További irodalommal).
19. Solymossy Sándor, A matriarchátus nyomai a folklórebán: Társ. tud. 1 (1921), 136—146 p.
20. Steinitz, Wolfgang, A finnugor rokonsági elnevezések rendszere: MTA I. OK 10 (1967), 321—334 p.
21. Szendrey Akos, A népi társadalom tagozódása: Ethn. 43 (1973), 187—193 p. (Elavult.)
22. Szendrey Zsigmond, A magyar népszokások ősi elemei: Ethn. 51 (1949), 352—360 p. (Kritikával használandó!)
23. Tárkány Szűcs Ernő, Mártély népi jogélete. Kolozsvár, 1944.
24. Tárkány Szűcs Ernő, Magyar jogi népszokások. Bp. (S. a.)
25. Veres Péter Tibor, A magyar nép etnikai történetének vázlata: Valóság 15 (1972).

A PLOVDIVI NÉPRAJZI MÚZEUM FRANCIA NYELVŰ LEPORELLÓI

A sokak által ismert, csodálatos épületben elhelyezett plovdivi Néprajzi Múzeum kiállításai népszerűsítése érdekében nagyszerű leporellókat jelentett meg franciául. A kisméretű, összehajtható, esetenként 6—8 illusztrációt is tartalmazó leporellók (*Musée Ethnographique — Plovdiv*) különböző tárgykörökről szólnak. Eddig négy jutott el hozzánk: *Agriculture, Costumes et tissus decoration interieure, Metiers artistiques, Instruments de musique et danses*.

A DÉRI MÚZEUM BOLGÁR TUDOMÁNYOS DELUTANJA

A Hajdú-Bihar megyei bolgár kulturális hét keretében, május 26-án, a Déri Múzeum bolgár tudományos délutánt rendezett. Az előadásokat (M. Nepper Ibolya: Fehér Géza szerepe a bolgár tudományos életben; Dr. Kilián István: Ivan Vazov, a bolgár Jókai; Dr. Dankó Imre: A bolgár helytörténetírás kérdései a vazrazsdane tükrében) dr. Varga Gyula vezette be.

Erdős Péter

BALÁS GÁBOR

1917-ben született Szabófalván (románul Sábăoani), ebben a 8—10 ezer lakosú moldvai faluban Erdős Péter, akit hivatalosan Sescu Petre Păduraru néven nyilvántartanak. Neki is, mint a többi moldvai csángónak, román nevet adott az egykori sovinszta világ, de egymásközt mindenki tudja, hogy kinek mi a magyar neve.

Apja földműves volt, ő maga gyermekkorában fejlődési rendellenesség folytán egy időre elvesztette szeme világát. Az iskolában 7 osztályt járt ki, de csak románul tanították s így magyarul írni, olvasni saját szorgalmából tanult meg.

A faluban élt és működött Lakatos Demeter, a ma már közismert s 1974 augusztusában elhunyt csángó népi költő. Erdős Péter, aki dolgozott a vasútnál, a postánál, volt bankpénztáros, községi és szövetkezeti alkalmazott s 1972-ben nyugdíjba ment, most nemcsak a mezőgazdasági szövetkezett mezei munkájában segít, hanem sokat olvas is. Katonakorában járt Magyarországon is. A sok olvasgatás után így gondolta, hogy ő is ír verseket, mint Demeter. Küldött is nekem egy verspróbálkozást, de megmagyaráztam neki, hogy nem olyan egyszerű verset írni. Azt tanácsoltam, hogy inkább írja meg élete s faluja történetét. 1974 eleje óta szorgalmasan írja saját emlékezéseit és gyűjti falujából a népszokásokra vonatkozó adatokat.

Nyelvezete a sok olvasmánytól már az irodalmi nyelv elemeit is magába szívta, de északi csángó nyelvjárásának színét sem veszítette el. Helyesírása persze az akadémiai előírásoktól elég messze van, de annak számára, aki némiképp megbarátkozik a nyelvjárással, lényegében érthető.

Ma már azt lehet mondani, hogy annak számára, aki az északi csángók felfogását, népi szokásait ismerni akarja Erdős Péter anyaggyűjtése, írása nélkülözhetetlen. Egy-két lapban is írtak már róla.

Attól kezdve, hogy gyermekkorát, a faluban szokásos játékokat, iskoláztatását, a születési, udvarlási, házassági, ünnepi, temetési szokásokat, mezei munkába járást, házépítést, étkezést, a ziverek malmokat, babonákat, gyógyításokat, kenderrel való munkát ismerteti, elmond egyes történeteket, amelyeket falubéli öregektől hallott és elmondja, hogy ő mit tud különféle olvasmányai alapján a csángók múltjáról.

Tekintettel arra, hogy olvasta Sebestyén Ádámnak az andrásfalvi szélekekről írott könyvét, előreláthatólag még további részleteket fog megírni. A nép jogi jellegű szokások gyűjtésére is felhívtam figyelmét.

A Tamási Gáspárhoz hasonló népi írók és a falubéli Lakatos Demeter ott elért tekintélye jól ösztönzők voltak arra, hogy növeljék Erdős Péterben az írásra való kedvet. Valószínűnek látszik, hogy a mintegy 90 faluban élő, s mintegy 100 000 főnyi moldvai csángóságból további írók is fog-nak kibontakozni. Ma már nemcsak a falusi papi és esetleg a tanító pálya az, ami a tanulmánygyűjtő csángó fiatalok előtt megnyílik, hanem más egyetemi, főiskolai végzettséghez kötött pályákra is mennek.

Keselyűfogás a régi Hortobágyon

SÁNDOR ISTVÁN

Ma már csak a törpesas (*Hieroaetus pennatus* Gm.) alkalmi Debrecen vidéki megjelenéseiről kapunk hírt madártani irodalmunkban;¹ száz évvel ezelőtt azonban Zelizy Dániel debreceni monográfiája a sasok, keselyűk változatos fajainak előfordulásait tartja számon.² Állattani ösmertetés c. fejezetében Kovács János részletes jegyzéket nyújt a táj madárvilágáról, s e jegyzék szerint a törpesason kívül a lármas és a csonttörő sas (az egykorú némenklatúra szerint *Aquila naevia* és *Haliaeetus albicilla*), valamint a fakó és a szürke keselyű (*Vultur fulvus* és *Vultur cinereus*) is számontartott madarak a város vidékén.³

Sasok, keselyűk hortobágyi előfordulásáról tudósít a 19. század végén Jókai Mór is, akinek közlése néprajzi szempontból is különös figyelmet érdemel. Jókai 1889 májusában járt a Hortobágyon. Naplójában, a *Nemzetben* közvetlenül itteni útját követően e tájról adatokban, megfigyelésekben gazdag beszámolót közölt, amely legjobb néprajzi írásai közé tartozik.⁴ Adatait részint a Hortobágyi pásztorai szolgáltatták, akik közül az író újabban kiadott helyszíni főljegyzéseiben Fülöp János gulyást és a csikós Pákozdi névszerint is említi;⁵ részint Dely Máttyás, a mátai pusztai állatorvosa, a pásztornép bensőséges barátja: »valamennyi pusztákiának ő a keresztapja, násznagya, bírja, papja, tanítója és orákulumma, nem is hijják másként, csak *apánknak*.«⁶

Jókainak e tanulmánya nem egy olyan néprajzi jelenséggel foglalkozik, amelynek tüzetesebb vizsgálatát napjainkban végezte el a szakkutató. Ilyen pl. a birka szarvának cifrara formálása a szarva húzott forró cipő segítségével;⁷ vagy a szikkasztott hús készítése az esett marhából.⁸ A hasonló jelenségek sorában beszél Jókai a maszkos vadászat sajátos hortobágyi méréről.

Előadása szerint a madárvilág nagy ragadozói egykor jelentős szerepet kaptak a Hortobágyon a természet háztartásában.

»Hajdanában még híres madarai is voltak: a sasok és dögkeselyűk« — olvassuk. — »Mikor még az elesett lovat ott hagyták a pusztán — saharai módon — ahol elhullott, s annak az elfogyasztására más világrészből is eljöttek a levegő nagy ragadozói.«⁹ Elhullott lovakon kívül természetesen egyéb állati tetemek eltakarítása is a madarakra várt, kivéve a marhákat. »Az volt ugyanis a szokás: hogy ha tulok esett el, azt nem hagyták a keselyűknek; hanem a húsát felaprították, bográcsra hányták, megabálták, s azután gyékényre kiterítették, a napon megsikkasztották.«¹⁰ Ez a »szikkasztott hús« a pusztai pásztorok egykori táplálékai közé tartozott, az egykori derék legényekről dicséretképpen mondogatták: »ez még dög-huson növekedett fel!«¹¹

A sasok, keselyűk jelenléte természetesen nem csupán az elhullott állatokat fenyegette, hanem a Hortobágy élő állatait is, ez tette szükségessé a ragadozók üldözését, irtását. E nagy ragadozók vadászatának egy-

kori sajátos formája Jókai korában már csak mondaszerű emlék a pusztai pásztorok emlékezetében:

»A népajk emleget egy csikós legényt, akinek az volt a furfangja, hogy egy lenyüzött állatbőr alá bújt, lyukat vágva annak a hátán, s mikor arra leszállt valami keselyű, hirtelen kinyúlt a kezével a nyíláson, s megkapta a nagy madarat a lábánál fogva s lerántva a lábait, ott tartotta addig, míg a lesben álló társai odarohantak s a keselyűt agyonverték.«¹²

Hazánkban a hasonló maszkos vadászati módoknak nem sok nyoma maradt. Jókai híradása mögött azonban minden valószínűség szerint szélesebb körű egykori gyakorlatot kell felféleznünk, amely nemcsak vadászat, hanem legénykedő erőpróba, férfimulatság is egyben. Ennek tekintette Jókai is, »nemes mulatságnak«, amely addig tartott, amíg sasok, keselyűk jártak a Hortobágy fölött, azaz amíg az elhullott állatok tetemeinek elföldelését rendeltetleg kötelezővé nem tették. Vége lett azonban, »amióta az elhullott állatoknak eltemetése törvény szerint meg van parancsolva.«¹³

Jókai »pusztai regénye«, az 1893-ban írt Sárga rózsza hasonló értelem-ben ír a hortobágyi sasok, keselyűk egykori jó sorának megromlásáról: »Mert hát azelőtt, hogy boldog világ volt, ha egy marha elhullott, biz azt ott hagytuk; seregostul jötték rá a keselyűk, s gyöngyben eltakarították; de amióta »rönd!« van az országban, az a parancsolat, hogy az esett marhát föl kell jelenteni a doktornak a mátai tanyán, az aztán kijön, megvizsgálja; felírja, miben halt meg, s megparancsolja, hogy mindenestül el kell temetni.«¹⁴ Az új rend eszerint az önkényuralom intézkedéséből jöhetett létre.

JEGYZETEK

1. Aradi Csaba—Finta István: Ritka madárfajok, szokatlan vendégek Debrecen város környékén. Múzeumi Kurír I. k. 9. sz. 36—39. l. — 1972. október; Finta István: Debrecen környékének ritkább madárfajai. Múzeumi Kurír II. k. 15. sz. 32—34. l. — 1974. július.
2. Zelizy Dániel: Debreczen sz. királyi város egyetemes leírása. Debreczen 1882.
3. Id. mű 175. l.
4. Első közlése: A Hortobágy. Vázlat. Nemzet VIII. évf. 2423—2425. sz. — 1889. május 28—30. Utóbb kötetbe foglalva: Napraforgók. Újabb beszédek. I. k. Bp. 1890. 108—151. l. Végül a Nemzeti Kiadás XCI. k. 64—90. l. Az alábbiakban ez utóbbi idézzük.
5. Főljegyzések. II. k. Sajtó alá rendezte Péter Zoltán és Péterffy László. Bp. 1967. 419., 427., 428. l.
6. Nemzeti Kiadás XCI. k. 66. l. Dely Máttyás az állatorvosi, állattenyésztési szakirodalom érdemes munkásaként a Falusi Gazda c. egykori folyóiratból, valamint népszerű szakönyveiből is ismerjük.
7. Gunda Béla: Mesterséges szarvatalkítás a magyar pásztoroknál. = Bajomi krónika. Néprajzi és helytörténeti antológia Szűcs Sándor 70. születésnapjára. Szerk. Dankó Imre. Biharnagybajom, 1973. 103—109. l.
8. Paládi—Kovács Attila: Szárított hús a pásztoroknál. = Tanulmányok a Hortobágy néprajzához. Műveltség és Hagyomány. XV—XVI. k. Szerk. Gunda Béla. Debrecen, 1972—74. 175—188. l.
9. Nemzeti Kiadás XCI. k. 76. l.
10. Ugyanott 79. l.
11. Ugyanott 78. l.
12. Ugyanott 78—79. l.
13. Ugyanott 79. l.
14. Sárga rózsza. Pusztai regény. Bp. 1893. 61. l. Utóbb a Nemzeti Kiadás DXXXVIII. k. 37. l.

Kukoricatárolók Konyáron

KURUCZ ALBERT

Dankó Imre közelmúltban megjelent tanulmányában behatóan foglalkozik az alföldi, közelebről a bihari tengeritárolók egy sajátos típusával, a kővázás görékkal. (Dankó Imre: A kővázás görék. Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv. 1973. 261—273.) Ez a tanulmány, valamint Balassa Iván kukoricatermeléssel foglalkozó művének a tárolókról írt fejezete indíttatást nyújt ennek a néprajzi problémának egy bihari faluban való közelebbi vizsgálatára.

Dankó Imre idézett tanulmánya a görék sajátosnak mondható formáját írta le és dolgozta fel nagy pontossággal, elterjedésük határvonalának meghúzásával, az építményegyüttes kialakulásának gazdasági, társadalmi, kulturális okaira is rámutatva.

E rövid írás keretében arra kerestem választ, hogy mivel magyarázható a kővázás építmények elterjedése szempontjából határterületnek számító Konyár községben a kukoricák tárolására szolgáló görék későbbi kialakulása, építésetileg más, egyszerűbb formában való megjelenése, valamint napjainkig tartó számszerű növekedése.

Foglalkozom a görék elhelyezésével, az építési módokkal, görék szerkezetével, s használatukkal.

Közismert, hogy a különálló terménytároló építmények a gazdálkodás olyan fejlett szintjén alakultak ki, amikor a termelvények meghaladták a gyors felhasználás szükségletét, s egyes termelvényekből az értékesítés, a piaci árusítás is lehetővé vált. Ismerve a bihari kisgazdaságokat, csak ritkább esetben jöhetett számításba a kereskedelmi célból történő terményfelhalmozás.

Konyáron szinte valamennyi udvarban megtalálhatók a görék. Ha építésüket történetileg vizsgáljuk, egyet érthetünk Dankó Imrével, aki Szücs Sándorra hivatkozva a görék elterjedését a kukoricatermelés meghonosodásával, s elterjedésével hozta összefüggésbe. Ez alapján nyilvánvaló, hogy a Sárrét lecsapolása, a lecsapolt területek művelésbe vétele, feljavítása, majd a tagosítás hozhatott e tekintetben olyan helyzetet, amely lehetővé tette az egyes termelvények, ezek között a kukorica nagyobb arányú termesztését, különösen a Sárrét szélén fekvő községekben, mint amilyen pl. Konyár is. (Megjegyezni kívánom, hogy Konyáron a kukoricát kizárólag tengerinek nevezik, a tárolót pedig görének.)

Konyáron a görék építését a századforduló előtti időre tehetjük. Ezekben az esztendőkből azonban csak a 25—30 katasztrális hold földdel rendelkező gazdák építettek görét, ezek közül sem mindegyik. Az idősebb adatközlők szerint a nagyobb gazdákon kívül egy-két *kupeckedő* ember épített görét, akik ősszel felvásárolták és tavasszal a városi piacokon áruba bocsátották a görékben áttelelt kukoricát.

Az első világháború után az OFB földosztással kezdődött nagybővítésében a görék építése. A földosztáskor hat köblös földet kaptak a föld-

1. kép.

2. kép.

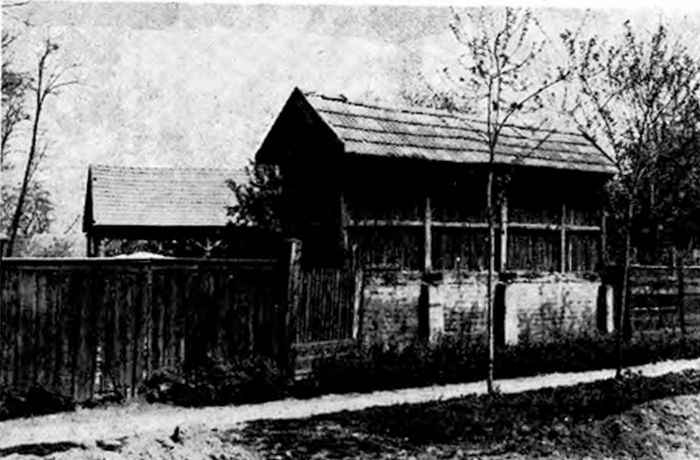
hözjuttattak. Az első világháborút követő időkben az öregek emlékezetük szerint 20–30 nagygazdának volt göréje a faluban. Pontos nyilvántartást az adóztató szervek sem vezettek a görékről, mert azok nem számítottak az ingatlanhoz tartozó állandó építményeknek. (Lásd alább a görék értékesítésével és szállításával kapcsolatos részt.)

Az első világháborút követő időkben mindössze 5–6 kölabas (külábas) göréra emlékeznek az adatközlők. A konyári görék első formája nem ez, hanem a 4 tönköre helyezett kezdetleges kisméretű építmény volt. Ezeket a tulajdonosok többnyire maguk építették. A tönköt földbe ásták, a göré vázát akácfából elkészítették, vaskapoccsal összefogatták, s lécezés helyett ágakból készítették az oldalát. Fenekét fenyődeszkából képezték ki, de az is előfordult, hogy ezt is ágfából rakták össze. Ilyen kezdetleges göré ma is található a faluban. (1. kép.) Teteje nádból készült, amit kezdetben a nádkévék összefűzésével a tulajdonosok, később a nád összedolgozásával a nádmesterek készítettek. A görék egyrésze Konyáron még mindig nádfedelű. (2. kép.)

A görék elhelyezése régen is, ma is az udvar olyan részén történt, ahol könnyen hozzá lehetett férni a ki- és berakodáshoz. Rendszerint a lakóépülettel szemben, csak legtrikább esetben építették azokat a porta udvari frontjába, a kerítéssel egy vonalba. Ma néhány ilyen göré van a faluban. (3. kép.)

Korábban a görék alját szabadon hagyták, nem építették be, s nem képezték ki a görék alatt kisebb ólakat, mint ahogyan az ma általános. (4. kép.)

Konyár elég nagy kukoricatermelő hely a bihari községek között. Az volt már a múlt század végén is, s az öregek ma is visszamondják, amit az iskolában földrajz-órán tanultak, hogy »Derecske hagymájáról,

3. kép.

4. kép.

Konyár szalonnájáról híres.« Az egyik idős gazdálkodó, Pünkösti Lajos elmondta, hogy amikor ő hivatalbéli eskütt ember volt a községhez, előfordult olyan év, amikor kétezer passzust írt alá, s havonként több mint kétszáz hizott disznót szállítottak el a fuvarosok és a gazdák a közeli városokba, elsősorban Debrecenbe és Nagyváradra. Ennek ellenére a mai termésátlagokkal összehasonlítva igen elenyésző kukoricatermésről tudnak számot adni. Az első világháború előtt 25, maximum 30 mázsás átlagokra emlékeznek holdanként, míg ma nem ritka a 60–70 mázsás átlag sem.

A régi öregek úgy tartották: »ha ritka a tengeri, akkor nem csál meg«. Ezen a már ők is csak mosolyognak, ti. a tősűrűség ma kétszer nagyobb, mint ötven-hatvan évvel ezelőtt. A változásban jelentős szerepe van a trágyázásnak, a műtrágyának, a nemesített vetőmagnak és a tőszámszaporításnak is.

A magán kisparaszti gazdaságok egyik fő jövedelmi forrásának, főleg a készpénzforrásnak alapját képezte a kukoricatermelés. E gazdaságok tulajdonosai főleg az apró jószágokból, a sertésből, és a tejből tudtak készpénzre szert tenni.

A termőterület megoszlását az egyes fő termelvények között a tagosítás előtt nagyban gátolta a kötött vetésforgó. Az egyes járások (Szókehalom, Gyapáros, Hangyás, Angyalos, Kendersziget stb.) egy-egy termelvényre voltak kijelölve. Amelyik terület pl. kukoricatermesztés céljait szolgálta, csak azon lehetett kukoricát termelni. Ennek következtében nem mindig a földterület, hanem annak az egyes járások szerinti megoszlása szabta meg a vetésterületek nagyságát. Az 1912–13-as tagosítás

után már lehetett tervezni. Ez időponttól általában a vetésterület egy-egy részét tette ki a tengerivetés, másik negyedét a gabona, harmadik negyedét a pillangósok, míg a negyedik negyedben általában dinnyét, krumplit, zöldségféléket, takarmányt termesztettek.

Hogy sok sertést tenyésztettek a faluban, bizonyítja az, hogy az öregek máig is emlékeznek azokra a *tótokra*, akik egyszerre 30 székérrel vittek szalonnát Konyárról a Felvidékre. A tengeri és a gabonatermesztés jelentőségét bizonyítja az is, hogy a századforduló után két malom volt a faluban, egy magánkézben lévő, az ún. Mezei malom, és a részvénytársasági alapon épült málom.

Mint említettem, a görék nem tartoztak a porta szigorúan vett építményei közé, s gyakran adás-vétel tárgyát képezték. Ugyancsak ezt bizonyítja, hogy nem kellett kincstári adót fizetni az adás-vétel esetében, tehát ingóságként kezelték a göréket. Az eladást dobraveréssel, vagy kerítésre történő kiírással tették közhírré. Az elkelt göréket *nyújtott szekerekre* szállították az új helyre. A szekeréről az oldalt leszerelték, az első és hátsó nyújtó közé hosszabb rudat vagy rudakat tettek, s ezekkel a két-két kereket távolabb rögzítették egymáshoz. Erre a nyújtott szekerre átesúztatva szállították a göréket. Néhányan arra is emlékeznek, hogy hengereken szállították azokat más helyre.

A görék méretei rendkívül változóak voltak régen is, s azok ma is. Befogadóképességük általában 50-től 100 mázsáig terjedt. A 100 mázsa befogadóképességű göré mérete: hossza 600 cm, szélessége 125 cm, magassága 250 cm. Egy ilyen méretű görébe az ereszig 70 mázsa tengerit lehetett elhelyezni. A tengeri berakása a görék közepén egymás fölött elhelyezett két ajtón történt. Amikor a göré közepéig megtelt, az alsó ajtót bezárták, s a rakodás a felsőn folytatódott. Ha a göré az ereszig megtelt, a felső ajtót is bezárták s ekkor a göré végén lévő háromszög alakú részt emelték ki, s azon át folytatták a rakodást. Ha szinültig akarják rakni, a cserepet emelték fel, s azon a nyíláson töltötték meg.

Régen egy-egy göré építési költsége 3 mázsa búza árát tette ki. Ma kb. 1000 Ft az építési munkadíj.

A göré elhelyezésében a rakodás mellett szerepet játszott, hogy szelős helyre építésk azokat. Így igyekeztek megóvni a tengerit a penészedéstől. Ennek ellenére csak az erős tavaszi szelek idején száradt meg annyira a tengeri, hogy hántolhatóvá, morzsolhatóvá vált.

A göré részei:

A két világháború között már a legtöbb görét, ma pedig mindegyiket téglából, betonból vagy betonblokkból készült lábakra helyezik. A lábak közötti részben kis ólakat képeznek ki, vagy téglafallal vagy vályogfállal. Ezeket a legtöbb esetben agyaggal betapasztják és meszelik is. Újabbban egyre több a betonfalú ól a görék alatt. Ezekben az ólakban általában baromfit tartanak. (5. kép.)

A lábakra helyezik az egész görét tartó hosszú gerendákat, az ún. alsó *majorpantok*, amely vékonyabb kivételben a göré középmagasságában is ereszt alatti is megismétlődik. Ezeket a hosszanti gerendákkal keresztgerendákkal kötik össze, csappal egymásba építve, s vaskapoccsal is rögzítve. E vázhoz szegeszik belül a fenyleceket (korábban az ágfákat) úgy, hogy azok között ujnyi vastag réseket hagynak. A tetőt ugyanúgy szarufára helyezik, mint a többi állandó építmény esetében.

5. kép.

A tetőfedő anyag korábban nád volt, ma egyre inkább cserép, s előfordul a pala is.

A tengeri kiszedése a görékből az ajtókon keresztül történik. Mégpedig úgy, hogy az alsó ajtó legalján elhelyezett deszkát kiemelik, s az így keletkezett nyíláson kis segítséggel csúsznak ki a csövek az ajtó elé helyezett nagy vesszőkosárba. Az ajtó elé deszkából készített lépcsőt helyeznek, általában két-három lépcsőfokból állót. (5. kép.)

Ma általában mesterek készítik a göréket. Góz Áron és Kocsis Lajos ácsokat emlegetik a legjobb görékészítő mesterekként, korábban Csorvási Imre ácsot, a tetőcsináló nádmesterek között pedig Bíró Gyulát, Csóka Gábort, Ádom Gyulát és Góz Lajost.

Az elmondottakból kitűnik, hogy ma szinte minden udvarban megtalálható a göré. Az egyik magyarázat kézenfekvő a leirtak alapján, hogy a termény növekvő mennyisége miatt építik a göréket. Az adatközlők szerint, akinek egy hold háztájja van, annak ma annyi a tengeri termése, mint régen egy 20 holdas gazdának volt. Az sem ritka, hogy egy háztartásban ma két-három hold háztájji termése is egy udvarba kerül. Kell tehát mindenütt a tárolóhely.

A két világháború közötti időben sokkal általánosabb volt a padlás-on történő tárolás. Ezt az adatközlők is jobbnak tartották azért, mert ott gyorsabban száradt a kukorica, s ha nagy termés esetén vastagon teregették azt, akkor is lehetséges nyíltot a forgatásra.

Ez a tárolási mód a háború előtt még egészen általános volt. E munkafolyamatban a határból a kukoricával hazatérő férfiak és munkások mellett a gyermekeknek is részt kellett venni azzal, hogy az öt-hat csövet összefogva adogassák a *hajigáló* kezébe a kukoricát. Külön elis-

merésnek számított, ha a fiatal már erre a munkára, a kukorica *felgő-
rálására* alkalmassá vált.

Hogy mégis teljesen áttértek a görékban történő tengeri tárolására, azt több dologgal magyarázzák. Ezek közül a legfontosabb, hogy könnyebb a tengeri berakása és kiszedése, nem rongálja az épületet, s nem ad lehetőséget az egereknek lakóépület összefurkálására. A legdöntőbb ok azonban az, hogy ma szinte minden új épület sátor tetős. Nincs tehát lehetőség arra, hogy a deszka vagy téglal falakon kiképzett ajtónyíláson (6. kép) keresztül dobálják fel a padlásra a tengerit.

A *tengerihántás* mindennapos tevékenység volt a paraszti háztartásban egészen a második világháború befejezéséig. Benne a ház aprajánagyja részt vett. Hogy a gyermekek munkája könnyebb legyen, a férfiak a *szurkálóval* kezdték meg a csöveket, s az így keletkezett résznél megindulva könnyebben ment a hántás. Kézvel hajtott kukoricamorzsolója a második világháború előtt csak igen kevés gazdának volt. Később a morzsoló egyre gyakoribb, s nagyban megkönnyíti a tengerihántást.

Megállapíthatjuk, hogy Konyáron a kukoricagörék a paraszti porta fontos, állandó építményei közé tartoznak. Szerepük a termelőszoövetkezeti gazdálkodás időszakában sem csökken, ellenkezőleg egyre növekszik.

6. kép.

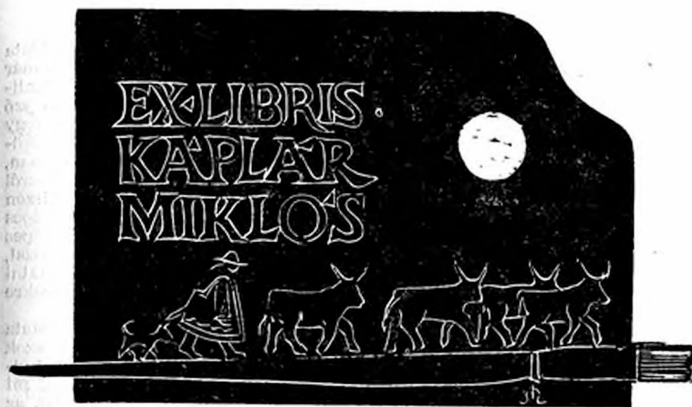
Gáborjáni Szabó Kálmán grafikái a Déri Múzeumban

SZ. KÜRTI KATALIN

Gáborjáni Szabó Kálmán festő- és grafikusművész életművében fametszetei és rajzai képezik az igazán maradandó értéket. Múzeumunk gyűjtőtevékenységében különösen érvényre jutott ez az értékelés az utóbbi évtizedben. Jelenleg minden albuma, könyvillusztrációja, valamint kb. 100 db-os grafikai lapja, kis grafikája tulajdonunkban van. Ezzel az anyaggal képet alkothatunk minden alkotó szakaszáról. A sokszorosító grafikai technikák közül szinte kizárólag a fametszést művelte. Korai remekai az 1924-es »Borozók«, az 1925-ös »Olvasó férfi« és az 1926-os »Hullámzó Balaton Almádinál«. Bár jellegben, témában különbözőek, közös a megjelenítés módja: a kis méretben megvalósuló monumentalitás (a tájkép esetében az elementáris feszültség), amit a feketéből tónusosan kivillanó fehér folt hatás, valamint a zárt szerkezet eredményez. A »Borozók« négy alakját átlósan elhelyezett fehér asztal köré tömöríti. Elégikus, biblikus hangulata révén az 1927-ben kiadott »Jézus élete« könyvével rokon, hasonlóan »Olvasó férfi« alakjához. Balaton jelenetén az ég és víz fenséges, drámai színjátékát jeleníti meg, s a velük szembeszálló, kis csónakjával hadakozó embert. A fafelület borzolásával és kékes-festék bedörzsölésével fokozza az expresszív hatást. Alkalmi grafikáiból, exlibriseiből a 20-as években két Ady illusztrációja, az Ady-ünnepre készített két kis méretű, iniciálé-szerűen kiképzett, kissé szecessziós fametszete tűnik ki. Korai lapjain a fekete dominál, amelyet festői fehér foltok fénye tör meg. Olasz útjain a táj hatására világosabbá válnak lapjai, a fekete alapon vonalkötegekkel, hálókkal jelennek meg az átmenetek, amelyeket párhuzamosan fésűsvésőkkel hoz létre. A mediterrán táj érzékeltetése, a napsütötte házfalak, a derült ég, a csillogó víztükör visszaadása egyre gazdagabban, tónusosabban történik. »Vizioni d Italia« sorozatában olasz városok élete, részletei (pl. tenger melletti San Vito Chietino, Róma, Firenze, Nápoly, Adria tengerpart) jelennek meg, az itt lakó emberekkel együtt. Némelyikén panorámaszerű »széttelkintést ad a tengerre, hegyre, lankákra és a játékos felhőkre (pl. »San Vito Chietino a tengerrel«). Másokon a modern építészlet geometrikus tisztasága ragadja meg. A szögletes házak, utcák, lépcsők szabályosságát alig törli meg a régi gázlámpák kecses arabeszkje, a nők lágy kontya, kerek korszója (»Torre Annunziata«, »Nápoly« 1931). Emiatt szárazabbnak érezzük olasz lapjait, mint Vadász Endre ugyanezen témájú karcait, metszeteit. Annál a hangulati erő, nála a mértani rend dominál. Ott az intimitás, a báj, a közvetlenség, itt a néha erőteljesebb monumentalitás érződik. Ennek oka, hogy a tájélmény primér, friss hatását feláldozta a technikai tökéletességért, vagy az olasz novecento rajzosságának, geometrikusságának bővületébe került. Itthon készült munkái frissebbek, közvetlen tájélményből fakadóak, ugyanakkor mellőzik a leíró, életképi hatást. 1927-es »Vizhordó asszony a Tiszán« és »Lovak« c. fametszetei jelképi erejük:

a táj fölfe magasodó nőalakkal a termékenység, az életerő, száguldó lovaival a szabadság élmény kifejezői. Hazai levegővel feltöltődött fametsző művészetének összegzése a »Parasztok« sorozat. A könyv igen széles visszhangot váltott ki: a népi írók, valamint az Ady Társaság művészei, történészei mint társadalmi tettet is méltatták. Valóban: ez a sorozat éppúgy bizonyította Gáborjánai hovatartozását, mint azt, hogy barátságot vállalt Veres Péterrel, vagy előadást tartott a kocsordi népfőiskolán. A »Parasztok« lapjain váltakozik az elbeszélő, leíró stílus, a néprajzi hitelességre törekvés (»Vasárnap«, »Temetés«, »Locsolkodás«), a sejtelmes líraiság (»Este«), vagy az expresszivitás (»Tűz«). Szinte minden lapja szerepelt reprodukcióban, kiállításokon, díjat kapott Los Angelesben, Milánóban, Varsóban. Későbbi grafikai albumai, önálló könyvei nem érték el a »Parasztok« sikerét, az utolsó, a meg nem jelent »Tél« mutat hasonló mentalitást. Egyik darabja — a »Hóviharban« című — erőteljes parasztasszonyt állít elénk, aki szelnek, sorsnak kitettségével, edzettségével példázza Gáborjánai parszttségbe vetett hitét. A »Tél« sorozat többi darabja (»Favágók«, »Falusi temetés« stb.) átvezet kései, 1947–52 közötti paraszttárgyú rajzaihoz. Szén-ceruza-tusrajzai száma is elérte gyűjteményünkben a 100 db-ot. Legkorábbi rajza 1924-es, legkésőbbi 1952-es. 1924-es tónusgazdag ecsetrajza (»Őnarckép«) és monumentálisan egyszerű »Ülő Nő« c. préseltszén rajza. Ez utóbbi erőteljessége mellett is líraiságra törekvő alkotás: a nő lehajló, szelid kontyos feje, karja szép íve merengő, kissé elégikus hangulatot sugallnak. Ezt a hatást a kontúr-beli sötét foltú részek tónusosra dörzsölésével éri el a művész, valamint a krémszín alap világos részei kivillantásával, nagyszerű fényárnyék játékkal. Tömbszerűen zárt, egyszerűen fogalmazott 1930-as »Őnarckép« szénrajza hasonlóan festői hatásokra törekszik. Szárzabb, rajzosabb, s kissé irodalmias, életképszerű az 1943-as »Pletykáló asszonyok«, 1938-as fél aktja, 1952-es »Idős nő«-je ugyancsak vonalasságra törekszik. 1947-es »Kendős asszony«-a rokonságban áll a »Tél« sorozat nőalakkjával, s mint azon, úgy itt is a monumentalitás, a jelképi erő dominál. Fiát, Pétert ábrázoló 1947-es ecsetrajza puha, festői hatású, nagyszerű jellemzést ad rajta a keleti, mongolos vonások hangsúlyozására. Arcképein általában zárt, nagy tömbökből indul ki, amelyeket vastag kontúrral alakít. Ezeket az erővonalakon belül gazdag fény-árnyék hatás, tónusgazdaság jelentkezik dörzsöléssel. Monumentális kifejezőmód jellemzi egyszerű portréit. Ezzel szemben tájképein, jelenetein a ritmus képezi a fő szervezőerőt. Míg 1927-es »Esti hangulat« c. krétarajzán a Tiszapart természeti szépségét látgy, festői foltokkal érvényesíti, az 1942-es »Legelő tehének«-en elmaradt a táji háttér, s az alakok is csak pár könnyed vonallal jellettek, japán rajz szerűen könnyedek, lebegőek. Itt is, mint későbbi lovas kompozícióin (1947-es »Száguldó lovak« tusrajzán és 1950-es »Lovak« ceruzarajzán) csak távolról érződik a közvetlen tájélmény, a Hortobágy hatása, s a jelképi erő dominál: a puszta (mint Petőfinél) a szabadság jelképe végtelenségével, szabadon száguldó lovaival. Az 1950-es »Lovak« c. zsirkkrétá rajzán a ritmusnak fontos szerepe van: a két, egymást kissé takaró ló feje, lábtartása párhuzamos, kigyózó vonalban ismétli egymást, a harmadik, keresztbe fordult löstet szögben elfordulva adja, ismétli ugyanazt a ritmusjátékot. Portréin a bensőségesség, állatábrázolásain a dekorativitás váltakozik a monumentalitással. Metszeteivel szemben élettelibbek paraszti témájú rajzai, különösen remekei, a »Tanyasi postás« és »Emberek a hóban«. Utóbbi tusrajzán két favágó halad a hóban álló fák felé, az előbbin sík téli tájban, szánon hasítja a havat a postás. A monumentális, szürke egű tájban a ló, a szánkó, az

emberek' alig jelzett foltként jelennek meg. Alakjai »ismeretlenek« (háttal ábrázoltak), a munka névtelen hősei, a természettel viaskodó egyszerű emberek. Epp ezért és ezzel jelképi erejük van. Ezt a hatást még azzal az ellentéttel is fokozza a művész, hogy könnyed, japán tusrajzkora emlékeztető téniszeit teremt gazdag ecsetvonású tusrajzain. Metszeteire, rajzaira egyaránt illő Szegén Pál elemzése: »az alföldi táj monumentális mozzulatlanágának puritán élménye megfontoltta tette... az élettel átítatot formákat érzékeny, de kemény és tiszta kontúrral írja körül«.

Megnyitó Mata János emlékkiállításán*

DANKÓ IMRE

Kevéssel ezelőtt egy egyszerű előadás, néhány jól kiválasztott, Mata János életét, életfölfogását, egyéniségét beszédesen megvilágító vers már megfelelően felidézte előttünk a lassan-lassan továtűnő költőt, műfordítót, filozófust, a sokoldalú, valóban polihisztor Mata Jánost. Volt szó arról is, hogy egyszerűen rajzolt, hogy mint fametsző is jelentős, hogy egy külön és különös világot teremtett magának a képzőművészet eszközeivel is; de csak mellékesen. Ez a kiállítás viszont főleg, hangsúlyosan, természetéből következően első rendben a képzőművész Mata Jánosról kíván megemlékezni. Ha másra vonatkozóan is ad felvilágosítást, hiszen világos, hogy tisztán, csak a grafikus Mata Jánost ugyanúgy nem képes ez a kiállítás megmutatni, mint ahogy az előző előadói est sem volt képes csak az író felidézni. Kiállításunk is ezer és ezer szállal, vonatkozással, szoros összefüggéssel, utalással Mata János rendkívül gazdag, mondhatni buján változatos, sokoldalú és színes egyéniségét állítja eléink részekre tagolhatatlanul, Mata Jánosként.

Megdöbbenő és saját sorsunk felől is elgondolkodtató, hogy Mata János rendkívüli egyéniségét a maga teljességében, egészésként csak azok látják, akik ismerték, akik személyes kapcsolatban álltak vele, akik tudták, hogy mi mindent csinál, mi mindenben töri a fejét, és hogy még mi minden kitelne tőle. Távoll álljon tőlem, hogy az elhangzott előadást, az elhangzott alkotásokat vagy éppen ezt a kiállítást keveseljem és ebből kifolyólag hibáztassam. Ellenkezőleg, arra kívánok rámutatni, hogy az előadók, a kiállítás kezdeményezői, anyagának összehozói Mata János barátai, jó ismerősei voltak s éppen ezért ők tudták, tudják, ismerik a mata jános világot. De kérdés, hogy rajtuk és rajtuk kívül, akik most itt főleg az emlékezés okán és jogán, a barát emléke felidézése és az előtte való tisztelgés alkalmából összejöttünk, merre-meddig terjed, hat, válik; illetve már vált eddig is tudati tényezővé az, hogy Mata János rendkívüli elme, talányos, rendkívüli gazdagságú szellem volt; olyan ember, akinek köszönét és tisztelet jár már pusztán azért, hogy társaságával kitüntetett, úgyis mint egyént, úgyis mint közösséget; olyan ember, aki az emberi szellem számos kifejezési lehetőségével, formájával egyformán élve maradandót, épülésünkre szolgálót alkotott.

A negyvenes éveket sokminden mellett Debrecenben is a nevelési kérdések, a pedagógiai érdeklődés előtérbe kerülése jellemezte. Mindenki meg akart mindenkit nevelni, vagy éppen át akart nevelni és a »nemzet-nevelés« és hasonló nagy, de üres szavak mellett ha halkán is, de mégis jól kivehető módon hallhatók voltak a modern, a haladó nevelést kívánó, a pedagógiai humánumot valóra váltó, a nevelés kérdéseit a társadalom nagy, aktuális kérdéseivel együtt vizsgálni és megoldani kívánó törekvések is. A csatasorból nem hiányzott Mata János sem, aki mintha Pestalozzira

hivatkozva szinte a saját élete jelentőségére, értelmére is mutatott volna rá. »Az emberiségnek valamennyi tiszta, áldást hozó ereje alapján minden ember belső természetében gyökerezik, s nem mesterkedés, sem pedig véletlen adománya. Kifejlesztésük az emberiség általános szükséglete. Ezért a természet útjának, mely feltárja őket, nyitlnak és könnyen járhatóknak, annak az emberképzésnek pedig, amely igaz, megnyugtató bölcsességre vezet, egyszerűnek és általánosan alkalmazhatónak kell lennie« — írta Pestalozzi 1780-ban és idézte Mata János sokszor, el-elgondolkoivá a szövegen, esetenként tágitva az idézet jelentését.

Mata János, ha alakját ebben a pedagógiai gondolkodásban határozuk meg, nem a tanító, nem a tanár, nem a nagy professor, hanem a XVI—XVII. század tudásvágytól üzött, vagabundus diákja volt, aki »nyiladozó emberi elméjével« rádöbben a világ egyszerűségére, reménytelenül öszetett voltára, de ugyanakkor kicsiségekre, korlátaira is. Ugy vélem, hogy az a csodálatos archaizáló hajlam, ami legszembetűnően éppen fametszeteiben mutatkozott meg, ide vezethető vissza. Humora egy kicsit a szabadszájú diák humora, a vaskos tréfák, szellemes ötletek megjelenítése, a kialakulatlanúságot gyanítottó sokoldalúság, játszi ide-odakapdosás, még akkor is, ha minden ide-oda csapkodásban nyomós, maradandó emlék maradt utána útjelzőül. A játékoság a nagy összetartó és egyben meghatározó tényező Mata egyéniségében. Ez mindjárt témaválasztásaiban is megmutatkozik. A fikciós Ludas Matyit, a nevelésés nagydíai cigányokat, a Toldi mesés történetét ilusztrálta, hogy végül is eljusson a végeredményében ugyancsak tragikomikusnak vehető (már ti. városunk történetét illetően) Nagykalói Fényes István krónikájáig, vagy éppen a Béka-egérharc egyetlen elkészült dúcáig.

No amice, mit szól ehhez kalligrafice — kérdezné, ha megmutatnák neki ezt vagy azt, de játékosága mellett megjegyzése hangjából, esetleg arkifejezéséből, legyintéséből, lényeg egészének sajátos viszonyulásából kihallanánk az általa oly sokszor felemlegetett Tóth Árpád-féle travestációt:

»Ez világnak dolga
Változék latorra,
Halod-é jó cimborra?
Sebes madárszárnyon
Vagy aeroplánon
Itten hagyni jó volna
Repülni a holdig,
Holott öve oldik
Túlvilági titkoknak,
Merre robagással,
Nagy szép lobogással,
Jobb csillagok rohannak...«

Mert »maiora canamus«, nagyobb énekre termettünk, hirdette.

Bizonny elég szűk kis körnek, de hűséggel haláláig. Egy buta golyó erejéig. Egy buta golyó; mondta egyszer, amikor egy másik barátunk haláláról volt szó. Ugyan — mondta, milyen hülyeség: egy buta golyó, mintha a többi mind okos golyó volna, csak az az egy buta; hiszen minden golyó buta és csak egy, csak néhány kivételes okos.

Kiállításunk ebbe a csodálatos világba kíván a vizualitás segítségével betekintést engedni. Mata János, bár sehol, soha, senkitől nem tanult különösebben rajzolni, fametszeni, mestere volt a ceruzának, a vésőnek. Magával ragadó jellemző erővel tudott alakokat, építményeket, helyzeteket ábrázolni. Az ábrázolás kifejező erejét minden esetben nagymérték-

* Elmondta 1974. dec. 20-án, Debrecenben.

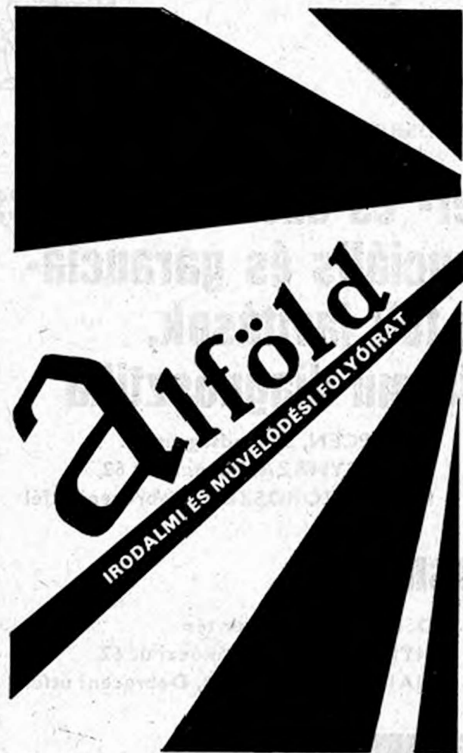
ben és nagyon rokonszenves módon segítette elő a nála gazdagon áradó humor, gargantuai jókedv, a plebeius nevetés. Vitatkozhatnék arról, hogy az archaizálás jelentős-e nála vagy sem, de úgy vélem, hogy felesleges vita volna. Inkább arra figyeljünk föl, hogy az archaizálás hiteles. Hiteles ruhában, fegyverben, más eszközökben, tájban, környezetben, a történéshő Mata hitelessége ez és így mindjárt nemcsak archaizálás, hanem ennél jóval több, a kifejezés egy sajátos, matai eszköze.

Rengeteget dolgozott, munkái szana-szét vannak. Kiállításunk talán arra is jó lesz, hogy felhívja figyelmünket általában értékeink jobb megbecsülése és ezen belül Mata János alkotásainak összegyűjtésére, méltó megőrzésére és továbbadására is. Továbbadására is, mondom, és ezzel visszakanyarodhatunk a kezdéshez, Mata János korának pedagógiai érdeklődésére; Mata peregrinus diák mivoltjához, illetve ennek nagy nevelő erejéhez. Úgy érezzük, hogy elérkezett az ideje annak is, hogy Mata János életműve, képzőművészeti alkotásai is, az egész népé legyenek; népünk, kultúránk nevelő eszközeivé váljanak. Ha ez a szerény kiállítás csak egy lépést is tesz ezen az úton, már értelme van, jó, sőt szükséges volt megrendezése.

Köszönetet kell mondanunk mindazoknak, akik a kiállítás ahyágát összeadták, azoknak, akik a kiállítást megrendezték és ezáltal lehetővé tették Mata János emlékének sokoldalúbb felidézését. Engedjék meg, hogy a kiállítást megnyissam.

ÉRDEKES KIÁLLÍTÁSOK MINDENÜNNE

Jan. 3-án nyílt meg a békési művelődési központban Békés megye 67 amatőr és hivatásos képző- és fotóművésznének kiállítása. 5-én Hajdúszoboszlón ugyancsak a művelődési központban mutatta be a karcagi múzeum *Ollólabás tetők alatt — népi építéset a Nagykúnszágon* c. kiállítását. Ugyanezen a napon nyílt meg a hódmezővásárhelyi múzeumban *Hegyi Flórián* népi kisplasztikai kiállítása. Febr. 14-én nyílt meg *Gámentzy Zoltán* marosvásárhelyi festőművész kiállítása Bukarestben. Február és március hónapokban tartott nyitva Nagyváradon (Oradea) az ottani Kerületi Múzeumban a *Hagyomány és újítás* (Traditie si inovatie) c. kiállítását. Apr. 11-én *Pogány Ó. Gábor* nyitotta meg a Nemzeti Galériában *Sárdy Brutus* festőművész — a kiváló képr restaurátor — emlékkiállítását. 23-án nyílt meg Párizsban a Franciaországban élő magyar származású képzőművészek kiállítása (*Peintures et sculptures des artistes Hongrois en France*). 28-án nyílt meg a hajdúböszörményi művelődési központban *Józsa János* debreceni festőművész kiállítása. 29-én nyitotta meg *Gombos Károly* a budapesti Bolgár Kulturális Központban *Sztojan Jovkov* keramikus-népművész és *Radka Jovkova* textil-népművész kiállítását. Máj. 4-én nyílt meg a hódmezővásárhelyi múzeumban *Novotny Emil* festőművész tárlata. 16-án nyitotta meg az Iparművészeti Múzeum *30 év szerzeményei* c. jubileumi kiállítását *Garamvölgyi József*. 28-án Balmazújvárosban nyílt meg *Bod László* festő- és *Somogyi Árpád* festőművész közös kiállítása, ami később a megyében vándorlásra ment. 25-én Debrecenben, a bolgár kulturális hét keretében nyitotta meg *Sztojan Ralev* a *Bolgár irodalmi és könyvkiállítás*át. Jún. 5-én a debreceni Medgyessy Teremben *Sz. Kürti Katalin* nyitotta meg *Bényi Árpád* festőművész kiállítását. 7-én került sor a *Jász Múzeum* új, jubileumi állandó kiállítása (*A Jászság élete, Lehel kürtje*) megnyitására. A centenáriumát ünneplő múzeum kiállításait *Gönczy Antal* nyitotta meg. 17-én Nyíregyházán *Kohán György* vándor-emlékkiállítását *Dankó Imre* mutatta be. 22-én Nagykőrösön, az *Arany János Múzeumban* került sor a negyedszázados *Nagykőrösi Képzőművész Kör* jubileumi kiállításának megnyitására.

Karambolos gépkocsi javítások

DEBRECEN, Szoboszlói út 9.

Teher- és személygépkocsi garanciális és garancia- időn túli javítások, gépjármű diagnosztika

DEBRECEN, Szabadság út 27.

NYÍREGYHÁZA, Rákóczi út 62.

HAJDÚSZOBOSZLÓ, Debreceni útfél

Gyorsmosók

DEBRECEN, Segner tér

NYÍREGYHÁZA, Rákóczi út 62.

HAJDÚSZOBOSZLÓ, Debreceni útfél

**XIII. SZ. AUTÓJAVÍTÓ
VÁLLALAT**